

Національна Академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

Сергій Римаренко

**ПРАВА НАЦІЇ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ:
МІЖ СЦІЛЛОЮ ТА ХАРІБДОЮ**

Київ – 2005

УДК 34.323.2/15-477/
ББК 60.59.(4/8)
Р51

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту
політичних і етнопонаціональних досліджень НАН України
(протокол №7 від 10.11.2005 р.)

Римаренко С.Ю.

Р51 Права нації та права людини: між Сціллою та Харіб-
дою. – К.: Світогляд, 2005, – 78 с.
ISBN 966-8837-04-5

*Написання та видання стало можливим завдяки
підтримці Програми ім. Фулбрайта
та Інституту ім. Кеннана*

*У книзі розглядають питання взаємозв'язку індивідуальних
та колективних прав, прав нації та прав людини. Центральну
увагу приділено стану та перспективам розвитку етнопонаціо-
нальної політики в Україні, проблемам самоідентифікації та са-
мовизначення. Розрахована на науковців, викладачів, студентів,
всіх хто цікавиться питаннями етнополітики.*

УДК 34.323.2/15-477/
ББК 60.59.(4/8
)

© С.Ю. Римаренко, 2005

Інститут політичних і етнопонаціональних
досліджень НАН України, 2005

ISBN 966-8837-04-5

ЗМІСТ

Переднє слово	4
1. «Всі права для всіх»	9
2. Пріоритети?	28
3. Етнополітика	49
Замість заключення	74

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

В сучасному світі існує принаймні дві, на перший погляд протилежні тенденції. З одного боку, відбувається черговий етап відчуження політичних та економічних повноважень окремих держав та їх узагальнення на більш високому рівні, з іншого – можна постійно спостерігати спалахи сепаратизму, різного гатунку радикальних проявів та, щоправда, значно рідше, ізоляціонізму. Безліч прикладів дає Європа. В рамках першої тенденції тут проходить певне розмивання поняття громадянства (дебати про введення подвійного громадянства в Німеччині; допущення іноземців до виборів в місцеві органи влади; та й взагалі уніфікація в рамках “Єдиної Європи”, наприклад фракції в Європейському парламенті формуються не за національним, а за політичним списком, планується введення загальноєвропейських виборчих списків та ін.), в рамках другої – розпад Югославії, Чехословаччини, постійні протистояння на етнічному (релігійному) ґрунті у цілій низці європейських країн (валони та фламандці у Бельгії, баски, корсиканці, жителі північної Італії) – являють собою явище, що не можна пояснити лише винятком з привил, і в будь-якому випадку не можна ігнорувати. Відбулися значні зміни в міжнародно-правовому визначенні понять “народ (населення) держави”, “державна територія”, “політичне самовизначення націй”, “ідентифікація етнічної спільноти” та ін. Більше того, національно-етнічні критерії стають предметом політичних маніпуляцій. Але попри все, сьогоdnішній рівень цивілізації та правосвідомості (навіть в Україні) дозволяє говорити про первинність міжнародного права серед інших факторів, що впливають як на міждержавні відносини, так і на внутрішньополітичні процеси в державах. Розуміючи норми міжнародного

права як загальні “правила гри”, норми поведінки, що є обов’язковими для держав та інших суб’єктів міжнародного права слід розглядати її як загальнообов’язкові¹. Адже порушення будь-якою державою принципів міжнародного права розглядається іншими суб’єктами міжнародних відносин, як порушення світового правопорядку.

Одним з базових принципів міжнародного права (поряд з принципом сувереної рівності держав, непорушності кордонів, територіальної цілісності...) є принцип загальної поваги до прав людини. При цьому, не можна сказати, що сьогодні всі принципи, навіть теоретичні питання вже є вирішеними. Виникають нові “покоління прав людини”, іншої трактовки вимагають попередні, давно усталені принципи². Навіть, здавалося б, давно вирішене питання про “невідчужені” права людини потребують переосмислення: “абсолютні” права при певних обставинах і за певних процедур можуть бути відчужені (навіть таке невідчужене право, як право на життя). Але перш за все, на наш погляд, потребує уточнення, чи скоріше певного переосмислення, ліберально-індивідуалістичний (за Західною традицією) підхід до прав особи, коли вся увага зосереджена на індивіді, а право певних спільнот (соціальних, національних, політичних) залишаються в тіні. Хоча в першу чергу нас цікавить в цьому контексті права національних спільнот, варто подивитися на загальну проблему колективних прав. Розробка проблеми колективних прав в демократичній традиції конституційного права на початку ХХ сторіччя не отримала розвитку через свою “тоталітарність”. І лише після Другої світової війни в європейських конституціях почали заявлятися положення про деякі права колективів (Італія, Іспанія та ін.), як елементи колективістського підходу до прав людини в конституційному праві. Щоправда, питання щодо прав певних спільнот (колективів), розглядався досить детально в інших галузях права, наприклад, в громадянському та трудовому праві³. Але, головною галузю права є конституційне право, яке має базові положення,

і тут ми маємо безліч прогалин. Більше того, на наш погляд, узагальнюючих досліджень саме в цій галузі досі немає. В той же час, в Україні ця проблема не менше, а мабуть більш актуальна, ніж в багатьох інших країнах. Її вирішення напряму пов'язане з створенням вільного плюралістичного суспільства.

Разом з тим в сучасних конституціях вже давно знайшли закріплення конституційні права деяких соціальних, національних (етнічних спільнот). До їх числа відноситься перш за все соціальна спільнота – народ. Ще в Декларації незалежності США 1776 р. було проголошено право народу на зміну уряду, яке, хоч і було створено за згодою народу, встало на шлях порушення прав народу. Аналогічні положення містяться в документах французької революції 1789 р⁴. Це безумовно, колективне право, воно не належить окремим індивідам.

В сучасних умовах, подібні положення містяться в конституціях Німеччини, Словаччини, але їм придано індивідуалістський характер: говориться про право кожного на спротив будь-якому зазіханню на демократичний устрій. Зрозуміло, що в конституціях є тільки загальний принцип. Ніколи не закріплюються процедурні форми для колективного права народу, да і навряд чи встановлення таких норм в законі є можливим⁵. В конституціях та міжнародних документах (частіше в останніх) закріплено колективне право етносів – права народів, націй на самовизначення. Воно можливо в різноманітних формах (створення автономії, суб'єкту федерації та ін.) при збереженні етнічного утворення в складі держави(наприклад, в Росії – самовизначення в рамках РФ. Існують різноманітні форми самовизначення, наприклад створення автономій. З 2000 р. автономією стали, наприклад, Шотландія та Уелс в Великій Британії, автономією є Корсика у Франції, Аландські острови, населені переважно шведами, у Фінляндії. У Китаї існує більш ніж 150 автономних утворень. В той же час не є зовсім зрозумілим є межі колективних прав, ймовір-

ність їх застосування до окремих суб'єктів. Зрештою, сучасне конституційне право- це перш за все (але не тільки) основи взаємовідносин особи, колектива, держави та суспільства.

Основним нашим підходом до особи є, розуміння її як складної і водночас найважливішої проблеми в умовах транзитного суспільства. Головне призначення права при цьому – упорядкування соціальних відносин та забезпечення автономії особи, захист прав людини та її свобод, серед яких немає права бути нелюдиною. Важливою особливістю прав людини як феномена світової культури є їх дуалістичний характер. З одного боку, права відображують важливу атрибутивну якість, життєву потребу людини бути самотньою особою, самим собою.

З іншого ж, права людини визнаються у якості складової частини правової системи суспільства, що надає їм юридичну силу та забезпечує їх визнання та захист державою. Внаслідок цього людина водночас є і приватною особою, і громадянином певної держави. Роздвоєння особи на «людину» та «громадянина» було зведено ще у часи Французької революції у ранг державної доктрини. Протиставлення ж цих двох понять та відкидання пріоритетності природних прав людини призвело до величезних людських жертв. Причому природні, невід'ємні права людини не даровані їй державою, вона наділена ними з народження, їх не можна надати іншій людині. Якщо відняти у людини право на життя, свободу, безпеку, включаючи екологічний розвиток, повагу людської гідності, невтручання в особисте життя, право на участь у суспільних системах, володіння та розподілення власності, чи ж право на спротив пригніченню та дискримінації та ряд інших життєво важливих прав, то людська індивідуальність щезне, втратить свою неповторність.

Невід'ємні права відображують природу людини, суть якої – духовна свобода. «Людина – першопочатково

вільна, якщо вона людина. Свободу не можна ні з чого вивести, в ній можна лише першопочатково перебувати» (М. Бердяєв).

1. Див.: Textbook on International Law. Oxford. – 2005.
2. Див. *Dyck A. Rethinking Rights and responsibilities: the Moral Bonds of community.* Washington D.C., 2005.
3. *Stanford Journal of Civil Rights and civil Liberties.* vol.1, issue 1, – 2005.
4. Див.: *Brown W. The Underlying Principles of Modern Legislation.* – Clark, N.J. – 2005.
5. Ibid

1. «ВСІ ПРАВА ДЛЯ ВСІХ»

Заклик світового співтовариства «Всі права для всіх» повинен постійно і наполегливо втілюватися у життя. Причому загальні права людини передбачають введення не єдиного культурного стандарту, а єдиного рівня захисту прав людини, необхідного для захисту людської гідності. У якості правового стандарту, прийнятого світовим співтовариством, загальні права людини уявляють собою консенсус, а не культурний імператив якого-небудь конкретного регіону світу. Вони постають як загальнолюдська цінність, досягнення світової культури і водночас передбачають захист та самоповагу самобутніх культур різних етнонаціональних спільнот. Тому, як наголошується у документах ЮНЕСКО, жодну культуру не можна протиставляти одна одній і вважати її «вищою» чи «нижчою» щодо інших. Всі вони унікальні і відображують історію свого народу. Важливо інше – як, якою мірою в них розкривається роль та значення прав і свобод людини, право «людьми зватися», адже саме в цьому передусім і полягає гуманістична сутність культури. Принципово важливим щодо цього є розгляд проблеми передусім у контексті універсальності прав людини. Не випадково у сучасному світі відбувається складний процес усвідомлення людьми того, що вони є особистостями, які володіють об'єктивно належними їм правами, а не гвинтиками, добре вмонтованими в державну машину, що діє поза їх волею. Забезпечення прав людини, рух за права людини не можуть і не повинні обмежуватись ні національними рамками, ні державними кордонами. Причому проблема міжетнічних відносин у контексті універсальності прав людини набуває всебічного значення у світовому співтоваристві. Вона висувається на передній

план в усіх поліетнічних державах, бо ж тільки справді вільна і впевнена в собі і в своїх правах людина може стати базою успішного й цивілізованого розвитку суспільства. Взаємозв'язок тут є таким: міжетнічні відносини дедалі більше стають залежними (а нерідко перебувають в найтіснішому зв'язку) від рівня реалізації універсальних прав людини. То ж не випадково міжнародно-правові документи (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти про громадянські і політичні, а також соціальні й економічні права людини 1966 р. та інші) серед найсуттєвіших і найважливіших прав народів (етносів) розглядають право на існування, засуджують геноцид і етноцид (планомірне знищення культури цілого народу), які досить часто траплялись у новітній історії¹. Широковизнаним є також право на самоідентифікацію, тобто визнання самою людиною своєї етнонаціональної належності, вияв своєї власної етнічної самосвідомості. Право на існування включає й визнання з боку держави самого факту існування тієї чи іншої етнонаціональної спільноти, яка ідентифікує себе єдністю етнічного походження, історико-культурною і мовною специфікою. Важливим з цієї точки зору є право етносу (народу) на збереження культурної самобутності, включаючи сферу мови, освіти, культурно-духовної спадщини, традицій, вірувань, звичаїв, культурно-ціннісних орієнтацій. Загальновизнаним також є право народу на суверенітет, самовизначення і самоврядування. Саме ці найсуттєвіші, найголовніші права етносу (народу) спираються і відштовхуються від корінних, фундаментальних індивідуальних прав і свобод людини. Інша річ, що кардинальному здійсненню прав людини, поряд з іншими чинниками, перешкоджають спроби розділити людей на дві фракції – ко-рінне і некорінне населення, на «своїх» і «чужих». До «чужих», як правило, зараховують етнічні групи, національні меншини, іммігрантів тощо. Не можна у цьому зв'язку не звернути увагу на те, що, ска-

жімо. Віденська конференція на найвищому рівні (жовтень 1993 р.) прийняла декларацію, в якій наголошується про прихильність плюралістській і парламентській демократії, принципам неподільності та універсальності прав людини, верховенства закону, спільної культурної спадщини, збагаченої самобутністю народів. Існує пряма залежність між обсягом прав людини, яким володіє державно-політичне утворення, і ступенем гармонійного розвитку міжетнічних, міжобщинних відносин в ньому. Досить важливу роль в цьому розвитку відіграють національні інтереси, котрі усвідомлюються особою і всім народом як нагальні потреби етнонаціонального розвитку. Світова практика переконує, що однією з головних умов стабільності в поліетнічній країні є надання етнічним групам, національним меншинам гарантованих колективних прав і свобод. Масове порушення прав людини викликає гострі соціальні потрясіння, сприяє поширенню міжнаціональних і міжетнічних конфліктів. І навпаки, забезпечення і захист прав людини, поширення їх серед етнічних спільнот допомагають встановленню неупереджених відносин між корінним населенням та етнічними групами та іммігрантськими обцинами. Більше того, для Європейського союзу ці правові норми та умови і є ключем демократії і членства. (Законодавча база ЄС у цій царині складає понад 80 000 сторінок)². З огляду на це, можна припустити наявність тенденції в міжнародно-правовому полі, згідно з якою у контексті універсальності прав людини міжетнічні та міжобщинні відносини наповнюються новим змістом. Вони розглядаються не тільки як питання інтеграції мігрантів у їх нову країну, але й те, як суспільство загалом повинно реагувати на присутність великої кількості людей, котрі за своїм етнічним і культурним походженням відмінні від більшості населення. З цього погляду ідентичність, на нашу думку, варто розглядати саме під кутом зору реалізації прав і свобод людини. Зрештою, під ідентичністю розу-

міється сукупність рис, котрі виділяють певні групи людей з кола інших груп і служать окремій особі підставою для віднесення себе до тієї чи іншої групи. Оскільки особа, людина залежно від характеру численних соціальних зв'язків ідентифікує себе в різних сферах, тобто виявляє себе поліідентично, то і її права та свободи лежать в різних соціальних площинах, на різних соціальних рівнях і, природно, вони мають універсальне значення й беззастережно мають бути в повному обсязі реалізовані. Права і свободи людини – найуніверсальніші серед існуючих прав і обов'язків, які приймають на себе в зв'язку з ідентифікацією різноманітні суспільні утворення. Іншими словами, незалежно від того, в яких формах особа, людина ідентифікує себе в суспільстві, в тому числі на державно-політичному рівні, вона користується без будь-яких обмежень правами та свободами, які не можуть бути «урізані». Всі форми ідентифікації людини автоматично тягнуть за собою визнання й забезпечення в повному обсязі її прав та свобод. Безпідставне штучне обмеження чи заборона таких прав і свобод розглядається міжнародно-правовим інструментом як серйозні порушення Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1948 року. Принаймні, тут ми виходимо на співвідношення понять «нація» та «народ» в тому розумінні, що народ стає нацією лише за умови наявності усвідомлення національної ідеї. Саме так розумів це співвідношення С. Дністрянський. «Основний елемент держави – народ, він є джерелом влади в українській державі на основі свого права власності», – вважав, наприклад, С. Шелухін. На його думку, проблему прав людини та прав народу (нації) можна розв'язати в такий спосіб: «пануючі питання про людську особу, її стан в державі і в суспільстві, їхні взаємовідносини ступінь їхньої свободи й взаємин повинні регулюватись законом про народності в державі, права громадян, права народностей»³. До розуміння саме такого розуміння вза-

ємодії особи, суспільства та народу (нації) ми, на превеликий жаль, ще не дійшли, змагаючись в паперових баталіях – що є вищим, пріоритетнішим – особа чи нація, нація чи народ, народ чи держава і т. д. Відразу зазначимо, що проблема співвідношення прав людини, прав народів та прав національних меншин у науковому плані майже не розроблена, а до останнього часу вона навіть і не ставилася і лише в останні роки ця проблема привернула увагу науковців⁴. Зараз же йдеться не просто про розв'язання цього гострого питання, зокрема – прилучення до відповідних міжнародних конвенцій, але й про кончу потребу визначитись з «пріоритетами», які постійно висуваються, зокрема, – «прав людини» та/чи «прав народу» (нації). Акцент на права людини, зрештою, повною мірою відповідає міжнародним документам, в яких основним об'єктом правового захисту є сама людина як найвища соціальна цінність, її права та свобода. Як бачимо, при такому підході долається примат загальнодержавних інтересів, коли держава стояла над людиною, протистояла суспільству. Проте тут є досить вагома «перепона», яку так і не пододала, зокрема. Конституція України. Йдеться про серйозну данину вже новому стереотипу – абсолютизації пріоритету, в даному випадку прав людини. Зрештою, вкрай догматизована свідомість не може мислити інакше, як протиставленнями типу «ми – вони», «або – або». Між тим, суспільна свідомість все далі і далі схиляється до іншої, більш правильної та точної думки, відмови від будь-якого пріоритету. В даному випадку йдеться про необхідність у взаємодії «право нації на самовизначення» та «право особи на самовизначення» йти шляхом демократизації в суспільстві, розуміючи, що принцип рівноправності та самовизначення нації є необхідною передумовою для повноти здійснення всіх прав та свобод людини. Слід, напевне, шукати вихід не на шляхах розриву, протиставлення прав людини і нації (народу), не визначати пріоритети, як це робиться

законодавцями, а йти шляхом їх всебічного врахування, гнучкого сполучення, тобто, – шляхом демократизації суспільних інтересів. «Пріоритет прав людини» – наголошує Конституція. А як же тоді ставилися, скажімо, до такого об'єктивного процесу, як етнізація особистості, тобто процесу засвоєння та набуття людиною (націоналом) необхідних для соціалізації якостей та традицій того етносу, до якого вона належить? На нашу думку, протиставлення особи нації, загалом, недоречне. Адже особу може підтримати передусім саме такий важливий елемент людського буття як нація, етнічність, які можуть надати і надають особі певну комфортність. Саме потяг до національного зможе подолати як неконтрольовану агресивність, так і апатію, страх, злість та втомленість. І тут державних та суспільних зусиль вже недостатньо. Концепція етнонаціонального чинника має передбачати, що становлення свободи, волі особи може відбутися лише життєвим самовизначенням кожної людини, формуванням нової культури особистого буття. Це, з одного боку. З іншого – самоусвідомлення нації як самоцінності дає можливість осмислити і самоцінність кожної людини та водночас визначитися щодо цінностей інших націй. І справді, тільки побувавши в лоні загального, індивід, збагатившись, порівнявши себе з іншими, в змозі оцінити та збагнути неминучу цінність другого, а через нього й самого себе як щось значуще». Як наголошував С. К'єркегор: «Одиничне вище від загального – за тієї, однак, умови, що одиничне, лише побувавши в лоні загального, виділяє себе, як щось вище»⁵. До того ж ми подекуди обходимо увагою таку важливу для держави підойму, як національна самовідданість (позитивна морально-політична основа нації, яка характеризує дії людей, що добровільно, без будь-якого примусу присвячують свої вчинки, а нерідко і життя, інтересам та ідеалам нації). Ця національна, точніше, всенаціональна риса притаманна саме періоду бурхливого національного відрод-

ження і, що суттєво, – в ній поєднується найбільш вдало, на нашу думку, права нації та права людини. Адже саме національна самосвідомість, самовідданість виступають принципом регулювання взаємин між ними, є основою їх гармонійного поєднання. Чому ж саме? По-перше, як нація, так і особистість, є рівноправними суб'єктами здійснення етнополітики, всебічного задоволення національних інтересів. По-друге, служіння інтересам нації стає органічною потребою лише економічно і політично вільної особистості. По-третє, можливість самоутвердження окремої людини є гарантом національного розвитку. По-четверте, особиста національна самоідентифікація, національне самовизначення людини, утвердження її як націонала стимулює національне самовизначення тієї чи іншої нації (етносу, національної групи). По-п'яте, кожному етносу чи субетносу притаманні тільки йому властиві вірування, цінності, моделі поведінки, які ідентифікують саме особи (націонали), так і етноси (нації). Пошосте, інтереси як особи, так і етносу, пов'язані з емоційним обов'язком. Ця своєрідна система й забезпечує ідентичність у мові, способі буття і т.д. Слушною щодо цього є думка А. Шкляра про те, що при протиставленні прав людини правам нації не досить коректно звучить сам термін «пріоритет», запозичений з юридичної термінології, де він має цілком конкретний зміст. Юридична практика свідчить про «пріоритет права», а не «пріоритет цінностей», що робить ситуацію досить таки суб'єктивною, адже останні є примхою кожної окремої особи. Зрештою, існують і такі суб'єктивні моменти, котрі роблять справу «ієрархії» тих чи інших цінностей приватною думкою особи. «Стосовно ж співвідношення прав, маючи на увазі не їх юридичну, а політичну силу, то... вони мають перебувати не в ієрархічній залежності, а в гнучкій координції балансу пріоритетів стосовно конкретно історичних умов життя народу і завдань, які він вирішує на тому чи іншому етапі свого існування»⁶.

Отже, слід орієнтуватися на життєву детермінацію особи, нації та ін. з тим, щоб не перетворити їх у політизовану та ідеологізовану фікцію. І ще один аспект. Саме на нього звернув увагу ще В. Липинський, вказавши на те, що завжди активна меншість, а не пасивна («українська») більшість творить держави і нації. Іншими словами, сама поява нації зумовлюється ступенем розвитку особистостей, які її утворюють. Має рацію М. Молчанов: «...в теперішній час успіх національно-державного будівництва в Україні може бути гарантований лише тоді, коли всі ми облишимо спроби ідеологічного табування співгромадян, які чимось відрізняються з використанням соціальних, етнічних, лінгвістичних та інших графаретів; коли навчимося в кожній людині бачити насамперед особистість, а вже потім – представника якої б то не було масової групи. На цьому, до речі, конче потрібно було б загострити увагу «особливо патріотичним» учасникам дискусії про те, що є вищим – нація чи особистість, чия свобода є важливішою. Адже все це було, панове, за відповіддю далеко ходити не доводиться. Свобода завжди персональна, а гідність нації визначається саме тим, як шанується особистість – кожна: чи то патріот, чи космополіт, чи анархіст, не має значення»⁷. Інша справа, що без перетворення особи у свого роду «центр ваги» суспільного життя та активного суб'єкта цього життя, без забезпечення суверенності особистого буття та прав людини, важко та й взагалі неможливо чекати подолання витрат авторитарного режиму, набуття суспільством нових конструктивних імпульсів свого розвитку. Зазначимо, що процес постійних пошуків «пріоритетності» відбиває собою ту обставину, що сама Україна продовжує залишатися країною крайнощів, коли одні й ті ж сили проголошуючи прагнення до громадянської злагоди, водночас борються, причому не проти тих чи інших ідей, а проти носіїв інших ідей, використовують горезвісний синдром ворога для розпалювання загальної ворож-

нечі та непримиренності до інакомислячих – комуністів, соціалістів, з одного боку, націонал-демократів – з другого, націонал-радикалів – з третього. Конфронтаційність, непримиренність, крайнощі торжествують і за межами офіційних структур, на рівні буденної свідомості, що найбільш повно відбиває діяльність політичних партій та громадсько-політичних об'єднань. Причому це відбувається, в умовах, коли загалом людина зневажається, оскільки вона розглядається як іграшка соціально-історичних обставин, як **об'єкт** маніпуляцій з боку певних політичних сил. дії яких уживаються з політичним радикалізмом, схильністю до використання крайніх засобів політичного впливу, різних форм силового тиску на владу, на суспільство, на саму людину. Це – з одного боку. А з іншого ж гасло «Права людини – понад усе» виливається, на жаль, в недооцінку та й навіть відкидання національного як такого. В обігу побоювання того, що Українська держава, розбудована за національно-етнічним принципом, знову стане тоталітарною, і права громадян не української національності будуть зневажені. Як же тоді бути? Повернутися-таки до відстоювання прав нації? Чи все ж таки підчас відродження української нації її права і права людини здійснювати водночас і в їх повній єдності? Чи «кинути» все на забезпечення всезагального інтересу, розуміючи під ним збереження і розвиток умов існування людини, як можливості її повноцінної самореалізації і загальнолюдських цінностей? Питання це досить складне. Не слід забувати того, що, скажімо, розвиток західноєвропейських націй був пов'язаний передовсім саме з протиріччями між самоідентифікацією індивіда, групами як членами нації (етносів) чи інших груп⁸. Тим більше, що до цього часу своєрідною «білою плямою» продовжує залишатися проблема родової означеності людини, її етноісторичної та соціально-політичної сутності: що вона значить в етносі, державі, чи буде все ж таки спрямовано етнонаціональний та етно-

державницький потоки у бік людського виміру. Слід зазначити далі, що поряд з цим з боку націонал-радикалів висувається черговий «пріоритет» – вже корінної нації. Між тим нині суверенітет України не тільки включає в себе необхідні економічні атрибути, не тільки об'єктивно вимагає від осіб некорінної національності знання мови, прилучення до культури, традицій народу, який історично мешкає на цій території, але й передбачає необхідність демократичного захисту з боку парламенту та уряду інтересів національних меншин, які проживають в межах країни. Проголошення за таких умов гасла «пріоритету корінної нації», на наш погляд, політично неминуче веде до міжнаціональних конфліктів. Посилена увага останнім часом до етносу – цього справжнього стрижня життєдіяльності людей призвела до такого його розуміння, що він, і лише він, визначає лице того чи іншого народу (нації). Він розуміється, подекуди, як вічно наїжачений, підозрілий до інших етносів, вбачає свою мету нібито переважно у боротьбі з «чужими» етносами, претендує на визначальну роль у суспільстві попри державу та її інституції. Негація етнічного в національному, що була властива недавньому минулому, відіграла, мабуть, свою негативну роль, реалізуючись у вип'ячуванні етнічного як деміургу суспільного розвитку. До цього додалися вади буквалістського запозичення, «накладання» західних взірців на українську матрицю, поза власним вітчизняним досвідом, вітчизняної науковою традицією. Тим більше, що державотворчі процеси в колишній УРСР розвивалися та й трактувалися як відповідник державотворчих процесів в колишньому СРСР, а розгляд національної проблематики здебільшого йшов у «фарватері» розгляду нормативної «теорії нації та національних відносин», без глибокого проникнення як в державознавчу, так і суто етнонаціональну «матерію». «Права особи та права нації не можна субординувати, – вважає Т. Модуд. – Якщо перевагу віддавати правам особи, ми роз-

чинимо в них права націй: право на самовизначення, державу... Якщо ж ми вирішимо, що права народів вищі, то неодмінно прийдемо до дискримінації»⁹. Подекуди не враховується, що співвідношення прав людини (громадянина), прав народу (нації) та національних меншин є частиною більш загального питання про співвідношення індивідуальних та колективних прав (в колишньому СРСР теорія колективних прав взагалі відкидалася). Як наголошується в юридичній літературі, вищевказані права нерозривно пов'язані, хоча і різні за своєю природою¹⁰. Право індивіда – це природне право, притаманне йому від народження, одна з головних цінностей людського буття, і як таке воно повинно виступати виміром усіх процесів, що відбуваються в суспільстві, бо порушення природних, уроджених прав людини деформує нормальний розвиток суспільства, дегуманізує його. Ось чому важко переоцінити значення принципу «людський вимір», який розробило міжнародне співтовариство в останній чверті XIX ст., що є орієнтиром в тих складних суперечливих процесах, що відбуваються сьогодні у світі. Дедалі більш широкого визнання отримує розуміння прав людини як обмежувача влади держави, що перешкоджає утвердженню авторитарних та тоталітарних режимів. З цієї точки зору, висунення ідеї універсальності прав людини – одне з найбільш великих досягнень людської культури. Поряд з правами людини (індивідуальними правами) існують, як реальність, колективні права (право народу, право нації, право спільності, асоціації). Вони не є природними правами, оскільки формулюються і кристалізуються в міру становлення інтересів тієї чи іншої спільності, колективу. Вони – не сума індивідуальних прав осіб, що входять в ту чи іншу спільність чи колектив. Вони мають інші якості, що визначаються цілями і інтересами колективних утворень. Однак, якими б різнобічними не були ці права, їх правомірність повинна незмінно проходити перевірку «людським виміром»

– правами індивіда. Колективні права не повинні ігнорувати права людини, суперечити їм чи подавляти їх, бо інакше цілі та методи таких суспільностей антигуманні та протиправні. Ось чому колективні права повинні знаходитись з індивідуальними правами у гармонії, перевірятися ними на «якість» та й взагалі при нормальному розвитку процесів самовизначення народів не повинна виникати проблема ранжування індивідуальних та колективних прав, бо ж цивілізоване розуміння самовизначення невід'ємне від принципу непорушності прав людини. Саме тому міжнародно-правові норми відображають неподільність колективного права народу на самовизначення і права окремого індивіда, їх рівнозначність, дають правову основу для їх збалансування. Це впливає, зокрема, із змісту Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, в якому право народу на самовизначення невід'ємне від здійснення всіх прав індивіда, правомірність та легітимність здійснення цього колективного права підтверджується або заперечується ставленням народу, що самовизначається, до права кожної людини незалежно від національної належності, релігійних переконань та ін. Звідси – висока роль принципу збереження прав і свобод людини. Саме тому сьогодні вкрай необхідна чітко визначена система міжнародних механізмів, яка детально визначала б права народів та націй, включаючи контроль за дотриманням права вільно виражати свою національну самобутність та національні почуття як невід'ємний компонент прав людини та її гідності. Звертає на себе увагу і те, що права нації та права людини під час їх становлення на Заході не «розривалися» і не протиставлялися. Гасло Великої Французької революції «Свобода, Рівність і Братерство!» однаковою мірою було звернене як до народів, так і до людини. Показова в цьому плані й позиція К. Реннера (Шпрінгера), який вважав, що право особи на самовизначення є суттєвим доповненням до всякого права нації на самовизначення.

На Заході реалізація права нації та права людини на самовизначення йшла, в основному, паралельно шляху демократизації держави й усіх сторін суспільно-політичного життя. Сьогодні там ця проблема фактично втратила свою колишню гостроту й напруження¹¹. Право нації на самовизначення в основному було реалізоване й практично (за деякими винятками) зняте з порядку денного. Тому сьогодні на Заході говорять не про права нації, а переважно про права людини, маючи на увазі не стільки політичні й національні права, скільки громадянські. У колишніх же тоталітарних і авторитарних державах принцип рівності й самовизначення так і не було реалізовано ні щодо народів, ні щодо людини. Процес реалізації цього принципу в незалежній Україні та інших пострадянських державах, що розпочався в останні роки, знову загострив дискусію з приводу все того ж співвідношення прав людини і нації. Причому частина лідерів національно-радикальних партій віддає перевагу правам нації, зрозуміло тієї, яка є корінною і дала назву державі. Некоректність і потенційна небезпека такого підходу, причому не лише для представників етнічних груп, а й для самої нації, очевидні і подібний підхід розцінюється демократичною громадськістю (вітчизняною і зарубіжною) як націократичний, антидемократичний і зустрічається більш ніж «прохолодне» ставлення урядів та парламентів цивілізованих держав, як і національних меншин та демократичної громадськості власних країн до таких партій. Згідно з іншою існуючою точкою зору, права людини повинні мати пріоритет над правами нації. На цьому наголошує, зокрема Л. Нагорна¹². На перший погляд ця точка зору ледь не бездоганна. Однак тут, як в багатьох подібних випадках, викликає сумнів сама спроба розділити і протиставити права нації і права людини. Посилання при цьому на західні демократії, на нашу думку, непереконливі, бо там, як вже зазначалося, питання прав нації в основному було вирішене ще в ХІХ

ст. Не є безспірними і посилання на Декларацію ООН щодо прав людини 1948 р., де в основу покладені права особи. Адже, крім зазначеної декларації, є статут ООН, в основі якого, навпаки – права народів (ст. ст. 1, 55, 56). Більше того, не враховується те, що на ряді сесій Генеральної Асамблеї ООН приймалися спеціальні резолюції щодо права націй і народів. У них, зокрема, наголошувалося, що принцип рівноправності й самовизначення народів є необхідною передумовою для повного здійснення всіх прав і свобод людини і тому повинен поважатися всіма державами. Якщо з теоретичної точки зору теза про пріоритет прав людини може мати право на існування, то з точки зору політичної практики, і особливо щодо незалежних країн колишнього СРСР, вона поки що є не досить коректною і неконструктивною. Адже права народів є сукупними (колективними) правами спільноти, що складається з окремих осіб. Тому вихід слід шукати не на шляхах протиставлення прав людини і нації, обґрунтування пріоритетів, а на шляхах всебічного їх урахування й забезпечення, тобто на шляхах гармонізації інтересів прав нації та прав людини. Цікавою з цього приводу є думка Ван Дюке. Розглядаючи ліберальні політичні теорії та сучасні вимоги до прав людини, він зазначає, що вони занадто звужені, оскільки здебільшого фокусуються на індивідуальних правах. Деякі фахівці заперечували, що етнічні спільноти та інші групи мають будь-які моральні права саме як спільноти. Ці погляди об'єктивно відображують стурбованість моделюванням внутрішньої політики, яка відкидає концепцію гетерогенності. Стверджується, що в багатьох країнах групи ідентифіковані за расою, мовою чи релігією і мають для цього певні моральні підстави. Саме тому ліберали наголошують на тому, що нації чи народи мають моральне право на самовизначення. Ван Дюке у зв'язку з цим підкреслює, що питання про групові права мають бути ґрунтовно досліджені, а сам взаємозв'язок між правами

особи, групи та держави мають бути роз'яснені¹³. Французький часопис «Монд» опублікувала у 1999 р. досить цікаву статтю «Основна дилема: вхід та вихід». Йдеться про двох людей, які мають протилежні проблеми: один хоче отримати вигоди від французького громадянства, але не може ідентифікувати себе як француз, і тому не може отримати громадянство. Це людина з Північної Африки. Інша людина – корсиканський націоналіст не хоче французького громадянства і не ідентифікує себе з ним. Хоча французьке громадянство дає йому багато вигод, він самоідентифікує себе радше як корсиканець, ніж француз. Перший хоче ввійти, інший хоче вийти. Перший думає шлунком, інший – серцем. Це багато каже про різні уявлення стосовно прав людини, громадянства та ідентичності¹⁴. В свою чергу. В. Норман вважає так: крайнощі сходяться (мається на увазі лібералізм та етнонаціоналізм). Якщо відповідальне рішення може приймати особа, то така можливість має і група їй подібних. Отже, група є «колективною особою», а держава являє собою союз осіб та груп, який має ґрунтуватися на згоді. Якщо згода втрачається, то в будь-якій групі є повне право та надія на створення власної держави¹⁵. Звертають на себе увагу думки, висловлені щодо цього політичними психологами. Держави, на їх думку, – це традиційні суб'єкти міжнародного права, а індивіди мають певні особливості права, групи ж, в основному, ігноруються і дедалі більше типово розглядаються як розширене поняття особи. Отже, права груп – це суму прав особи¹⁶. Теоретико-методологічний аналіз матеріалу дає змогу зробити такий висновок: сполучення саме у концепті «демократія» етнічності та громадянськості, на наш погляд, якраз і втілюється в ідеї національного самовизначення. Саме розвиток демократії, пише С. Каспе. змушує народи прагнути політичної самостійності¹⁷. «Нація взагалі дуже зобов'язана демократії, – наголошував О. Бочковський. – Адже національна ідея та

злагода є її кривною дитиною. Під захистом демократії постають новочасні національні рухи. Свою первісну ідеологію вони черпали з теорії демократії. Демократія дозволила не злити поняття «народ» і «нація». Тільки в існуванні демократії має нація забезпечену повноту свого розвитку¹⁸. Зрештою, у світовій літературі звертається особлива увага саме на глибинний взаємозв'язок демократичного та національного¹⁹. Варто наголосити на тому, що реалізація прав особи – це основоположний принцип демократії. Але в реалізації прав особи, індивідуальних прав людини важливо утверджувати і її групові, колективні етнонаціональні права. Ми маємо передавати наступним поколінням унікальну самобутність особи та нації збагачувати її за рахунок інтеграції життя і співтворчості. Саме тому автономістські теорії вільного індивіда ліберального суспільства мають бути доповнені правами груповими, національними, характерними для традиційного суспільства. Водночас переходити від однієї шкали цінностей до іншої – означає нашкодити стану духу як особи, так і нації (етносу). При цьому нам ближчою є вітчизняна традиція, яке розуміє націю як етнокультурне утворення, прив'язане до певної території, зі своїми традиціями, звичаями, моральністю. І тут вкрай важливо, на наш погляд, не упустити національну, соціальну, політичну, регіональну та територіальну приналежність та пріоритетність кожної людини. А виходячи з цього – і специфіку ставлення людини до тих чи інших національних цінностей, її самопочуття. Зрештою, стрижнем державної етнонаціональної політики має виступати, на наш погляд, реалізація саме колективних прав людини, що й повинно призвести до формування громадянського суспільства та зняти всілякі обмеження на шляху діяльності людини, відкривати їй реальні можливості для забезпечення повноцінного соціально-політичного та культурного розвитку в державі. А остання якраз і повинна піклуватися про збереження етнонаціонального життя,

суспільства загалом, та, звичайно, і життя окремої людини. Водночас саме це і є складовими життєдіяльності всієї держави. Саме тому найвищою суспільною метою є розвиток державності, в якій буде забезпечена свобода та рівноправність людей, незалежно від національної приналежності та території проживання. Відтак, вищою цінністю особа може почувати себе, якщо такою вважає її держава. якщо саме такою є державна політика щодо людини. Тобто ми маємо своєрідне замкнуте коло: людина – етнос – держава – людина. І держава повинна включити всі важелі, весь свій потенціал для захисту життя людини, для захисту життя етносу, для захисту життя суспільства та держави. Людина – це найвища цінність: зі своїми інтересами, зі своєю національністю, зі своєю державністю. Саме тому державну політику повинен визначати суверенітет життя, право на життя, причому не лише у фізичному, а й у соціально-моральному, бо ж навіть – етнічному сенсі (етнонаціональний статус особи).

Д. Маттерн з цього приводу справедливо вважає, що проблема самовизначення – це перш за все проблема розвитку, і якщо нація чи народ розвиваються благополучно, то можна казати, що вони використовують право на самовизначення, не зважаючи на те, чи є народ чи нація залежними чи незалежними, тобто знаходяться в складі іншої держави²⁰. Зрештою, сама постановка питання про «пріоритет прав і свобод людини і громадянина» передбачає визначення пріоритету над ким або чим. Напрошується висновок, що він (пріоритет) має місце стосовно прав і свобод будь-якого соціального утворення (групи, суспільства в цілому, держави).

1. *Harrison F.(ed.) Resisting Racism and Xenophobia: Global Perspectives on Race, Gender and Human Rights.* – Walnut Creek, – 2005.

2. *Cameron F. The Impact of the EU on Human and Minority Rights: Central and Eastern European Countries and the Newly*

Independent States. Meeting Report. East European Studies, WWICS, – Washington D.C. – Sept. 2005.

3. Воля, 1920, № 11-12. – С.405.

4. Див.: *Herrmann P. (ed) Human Beings-between the Individual and the Social.* – N.Y. – 2005; *Studdert D. Conceptualizing community: beyond the State and Individual.* – N.Y. – 2005; *Las-ker G. (ed.). On Individual Freedom and Individual Responsibility: Balancing Society's Requirements and Individual needs/ International Conference on System Research.* – Buden-Buden, – 2005; *Collective Memory and European Identity: the Effects of Integration.* London, 2005.

5. *Кьеркегор С.* Страх и трепет. – Л. 1991. – С.29.

6. *Шкляр Л.* Етнос і соціум. – К., 1999. – С.77.

7. *Молчанов М.* Идеологія влади: віхи історії.// Політологічні читання. 1992, №2. – С.160.

8. *Sullivan H.* Civil Rights and Liberties: Provocative Questions and Evolving Answers. – Upper Saddle River, N.J. –2005.

9. *Modood T., Melott M. (eds.) The Politic Multiculturalism in the New Europe.* – London, 1997, – P.85.

10. Див.: *Weller M.(ed.) The Rights of Minorities in Europe: A Commentary on the European Framework Convention for the Protection of National Minorities.* – Oxford, 2005; *Erman E.* Human Rights and Democracy: Discourse Theory and Global Rights Institutions. – Burlington, 2005; *Landman T.* Protecting Human Rights: A Comparative Study. – Washington D.C. – 2005

11. *Roach S.* Cultural Autonomy, Minority Rights, and Globalization. – Burlington, 2005

12. *Нагорна Л.* Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми/ Проблеми інтеграції кримських репатріантів в Українське суспільство. – К., – 2004. – С.110.

13. *Duke V.* The Individual, the State and Ethnic Communities in Politics. – N.Y., 1999, – P. 85.

14. *Hintjens H.* Individual and Collective Rights: Minorities and Misplaced. Metaphors of Selfhood. – Bristol, 1999. – P.4.

15. Norman W. Democracy and Communal Self-Determination. – N.Y., 2004. – P.49.

16. Political Psychology, – 2000, №1, vol.20, March, –P.74.

17. *Национализм и космополитизм в современном мире.* – М.,- 1993. – С.171.

18. *Бочковський О.* Наука про націю та її життя. – Нью-Йорк, 1958. – С.22.

19. Що ж до проблеми взаємозв'язку демократичного і національного див.: *Juan J.* Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. N.Y., 2005, – P.6; *Fukuyama F.* The Primacy of Culture. – P.320-327; *Hellman J.* Winners Take All. The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transition. N.Y., 2004.- P.203-234; *Rowen H.* The Underneath the “Third Wave”. N.Y., 2004.- P.307-319. *Shmitter Ph.* Dangers and Dilemmas of Democracy. – P.76-93.

20. *Nuttern J.* Taking Identity Seriously/ Cooperation and Conflict. – 2000, vol.35, № 3. – P.79.

2. ПРІОРИТЕТИ?

На наш погляд, про пріоритет прав і свобод можна вести мову лише тоді, коли він буде актуалізований, тобто матиме реальну форму буття, якою, як відомо, може бути лише взаємодія. Тому там, де має місце взаємодія прав і свобод людини і громадянина з правами і свободами будь-яких соціальних утворень, завжди права і свободи людини і громадянина матимуть пріоритет над правами і свободами взаємодіючої сторони. Отже, з цієї взаємодії випливає, що переважаючи права і свободи людини і громадянина завдяки цьому нейтралізують і, таким чином, зводять фактично нанівець права і свободи іншої сторони, тобто перевага в межах взаємодії однієї сторони перешкоджає прояву прав і свобод іншої. Але головне полягає у тому, що принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина не лише не випливає з ідеї демократичної правової держави, а навпаки – суперечить їй. Адже право є таким специфічним відношенням між людьми, що відбиває стан справедливості, тобто таким, що не допускає і не може допускати ніяких пріоритетів і переваг. Тому там, де йдеться про пріоритет прав і свобод, там не може бути самого права, оскільки право несумісне з пріоритетами. А це означає, що і словосполучення «пріоритет прав і свобод» алогічне. Безперечно, владними засобами можна наділити перевагами будь-який суб'єкт, але це ніякого відношення до права не матиме. Нове суспільство, слушно пише Т. Метельова, вимагає вільної людини, але вільної не від духовності і родових цінностей, а від усякого невільництва та незалежності від родової стихії, не від культури, а від системності. Важливо стверджувати націю через особистість і залучення до вселюдських цінностей, а особистість – через її

зрощення з нацією і співвіднесеність зі світом і Богом. Зрештою, і вселюдські цінності стверджуються як такі, що живуть і творяться лише через націю та особистість¹. Додамо, що в жодному з міжнародних пактів про права людини не говориться про пріоритет прав людини над правами нації, народу. Більш того, в силу того, що будь-яке право за своєю сутністю є не що інше, як право вибору, колективні права не входять в протиріччя і не утискують індивідуальні права. Прикладів тому в міжнародній правовій практиці достатньо. Наприклад Хартія ООН починається словами: “Ми, народи Об'єднаних націй...” (Звичайно, я віддаю належне проблемі перекладу). Як вказується у Резолюції № 637 Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1952 р., «право народів на самовизначення є передумовою для користування всіма основними правами людини». Варто згадати також відому Конвенцію МОП №169, де стаття 5 говорить про проблеми корінних народів як про проблеми і індивідів, так і груп. І, нарешті, – Декларація ООН 1986 р. “Право на розвиток” – Ст.2. п.2: “Всі люди відповідальні за розвиток як індивідуально, так і колективно, приймаючи до уваги необхідність повної поваги до прав людини”². Окрім того, оперування тезою про “зверхність”, на наш погляд, не лише розколює суспільство згідно з міфологізованою ознакою, але й стимулює протилежну тезу – пріоритет права нації, що також небезпечно, зокрема, для українського суспільства, яке лише почало складатися у соціум. Розглянемо це питання у контексті національної держави, принцип якої був реалізований в Європі. Він полягає ось у чому: держава, нація і народ ідентичні. Той, хто залишить позаду себе кордони будь-якої держави, в принципі покидає народ, до якого він раніше належав. З часом в умовах набуття сили етнічної точки зору, вона надала дещо інший вигляд праву нації на самовизначення. Іншими словами, на наших очах відбувається зіткнення двох потужних сучасних парадигм політичного

та громадського життя – парадигми національної та людської свободи, сутність якої лежить у площині компрометації національної ідеї як такої, що начебто несе в собі обмеження прав і свобод національних меншин та людини. А це, в свою чергу, веде до протистояння ідеології та політичних позиції, провокує крайні форми політичних рухів та об'єднань, веде до спекуляції навколо пекучих питань як гуманітарної, так і національної сфери, яка є її складовою частиною³. Варто при цьому звернути увагу на те, що політизація етнічності викликала суспільний водорозділ за етнічними ознаками. Один одному протистояли два принципи: національної свободи, сприйнятої іншою стороною як принцип націоналізму, та інтернаціоналізму, сприйнятого «націоналами» як вияв імперського мислення, неоколоніалізму, шовінізму тощо. Пошуки «єдиноправильної» відповіді на питання щодо «прав людини» чи «прав нації» нагадують, на наш погляд, недавні часи, які відклались, як бачимо, у суспільній свідомості. Зрештою, аксіомою марксизму був розгляд етнонаціональних відносин, етнічних та національних рухів похідними, атрибутивними від відносин між класами. Відома формула К. Маркса: разом з антагоністичними відносинами між класами впадуть ворожі відносини між націями. А втім, як показує вся суспільна практика, етнонаціональні відносини є субстанційними майже в усій історії людства, що детермінується переважанням етнічної (національної) ідентичності над всіма її видами: статевою, родовою, територіальною, класовою, релігійною та ін. Зараз же дехто, особливо політики, розмірковують, на нашу думку, знову ж таки у руслі все того ж підходу – пошуку «єдино правильної» відповіді на шляхах пошуку «пріоритету», «примату» чогось над чимось. З цієї точки зору досить таки конструктивним, на наш погляд, є підхід до вищезазначеної проблеми з позиції тлумачення соціальної реальності як «світу життя» поряд з такими поняттями, як «світ людини» та «світ на-

ції». Даний підхід дає можливість проаналізувати таку соціокультурну реальність, як досвід людської життєдіяльності, котрий разом з національною свідомістю, національною ідеєю, етнічною (національною) ментальністю тощо є важливою детермінантою становлення та буття всіх народів. Сама ж онтологія суспільства як складної категоріальної системи має, на нашу думку, включати в себе вивчення відносин, заснованих на особистому досвіді, інтегрованості в механізм – традиції, оцінювання за принципом «свій – чужий». Останній же є сферою життя, в якому індивідуально-тілесне існування людини знаходить своє завершення в культурі як способі буття етнонаціональних спільнот. «Етнічні (етнонаціональні) зв'язки є засадничим типом суспільних відносин, однак найбільш глибоким типом ідентифікації людини є її культурна визначеність»⁴. Сама ж людська життєдіяльність пов'язана із специфікою засвоєння суспільно-історичного досвіду, що визначає, як наголошувалося раніше, типи етнічної (національної) ідентифікації людини. Причому цей процес визначається не лише свідомими зусиллями суб'єктів історичної дії та інституційних методів виховання, а й способом буття того чи іншого народу. І що найголовніше – покладання досвіду людського буття в основу пояснення суспільних процесів, так би мовити, «реабілітує» універсальну природу людини (людина є існування, що передре сутності), яку сучасна цивілізація зводить до рольової функції. Має рацію М. Степико, який зазначає: «виробництво» суспільством «одномірних» людей, осіб з відчуженим характером, котрі мають «маніпулятивний інтелект» і орієнтовані тільки на володіння, позбавляє цивілізацію варіативності розвитку, що є неодмінною умовою стабільності складних систем»⁵. І ще одне важливе, на наш погляд, спостереження того ж автора: «зміст життєвого досвіду людини визначається тим способом, яким умови її буття набувають для неї якості безпосередньої реальності. Механізмом же,

який формує внутрішній смисл життя, а не його зовнішню суспільно-історичну перспективу, є такий феномен як переживання». І далі – «виходячи з того, що переживання відновлює єдність практичного і теоретичного аспектів життя, світу і людини, воно є не стільки знання про об'єкт, скільки тотожність з ним, вираз цілісної суб'єктивно-об'єктивної істини життя. Останні ж становлять смислове поле всякої етнічної культури»⁶. Ми вже звертали увагу на сутність такого поняття, як «громадянин». Тут же наголосимо на такому: це поняття пов'язане з процесом утворення національних держав і лише тоді, коли кожний її підданий стає її громадянином, а вся сукупність громадян – її сувереном. Лише після цього, «поєднавшись, держава і нація простують вперед у триумфальному унісоні»⁷. І отже, право націй на самовизначення і, як вважав ще Манчіні, це те саме, що право одиниці, поширене на спільну одиницю – націю»⁸. Саме тому «народність» стає основою права взагалі, міжнародного права, зокрема. Оцінюючи річний досвід нелегкої, суперечливої борні. М. Грушевський закликав (а, можливо, благав) триматися в національній політиці розважливих підходів, уникати, зокрема конфронтацій з неукраїнськими містами, діяти якомога обережно, передбачливо. «Хоч вони (міста – Авт.) і не українські по людности, – зазначав Голова Центральної Ради, – і являються навіть тепер часто огнищами всяких проти-українських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздраження в українським громадянстві, тим не менше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя сі гетерогенні, чужородні тіла та звязати їх з нашим життям, як виглядати й нейтралізувати їх відчуженість і гетерогенність, чужорожність в нашім життю»⁹. М. Грушевський вважав за необхідне «гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії

можливо безболісно» у стосунках з росіянами, що проживали в Україні. «Тут як в політиці треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою», – наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити з великим тактом, терпінням, «не вносячи непотрібного роздраження, не обгострюючи відносин ґвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державности, становищем української і мови як мови державної и т. ин.»¹⁰. Так само Голова Центральної Ради розраховував на те, що врахуванням інтересів єврейської національності (за його оцінками, в Україні опинилась четверта частина світового єврейства), забезпеченням її права на національно-культурне самовизначення, нещадним викоріненням антисемітизму «може устатитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь» між українцями та євреями». Бажаним очікуванням був і зворотний зв'язок: відмова росіян від ролі поборників єдиної і неподільної Росії в Україні, подолання євреями «нейтралістських», в чомусь навіть колоністських настроїв, усвідомлення поляками неминучості і прогресивності здійснюваних в Україні реформ, зокрема, в галузі землеволодіння. Звичайно, увагу лідерів Української революції не проминали й ті недоброчливі, подекуди й ворожі настрої, які виявлялися серед української людності щодо планів і кроків українства на шляху розв'язання завдань національного відродження. М. Грушевський змушений був відзначити: «В здобуванні прав для свого краю і народу нам може вже й не буде помочі від інших народів, від іншої людності, яка живе на Україні в поза Україною. Вже то вона й показала почасті, а ще більше, мабуть, покаже». І все ж, розрахунок був, передусім, на те, що при послідовному демократизмі з боку українців при неухильному простуванні Української ре-

волюції до розв'язання назрілих соціальних проблем, якомога справедливішими засобами врешті вдасться подолати внутрішню роз'єднаність суспільства України. Піклуючись про консолідацію сил (бази), спираючись на яка можна досягти накресленої мети, Голова Центральної Ради доводив: «Ся база може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво демократичних, а передусім – соціалістичних елементів України, без ріжниць національностей. Коли гасло «єдності революційного фронту України», проголошене в недавніх дебатах Ц. Ради, було виставлено не для хвилевого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значення, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання. Треба його тільки щиро і сміливо продумати до кінця всій демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарності демократії села і демократії міста, твердого об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державності їх силами»¹¹. Виникає запитання: як ставилась до цієї проблеми українська вітчизняна політологічна наука? Виявляється, її також цікавило це болюче питання. М. Грушевський, причому, цілком однозначно, пов'язав права людини з національним питанням, національною політикою царського самодержавства, з особливостями національного життя українського народу, з «національним постулатом українства». Саме про це йшлося в його праці «Українці». В ній він тісно пов'язав фактичне позбавлення народу всіх громадянських та політичних прав, «нагляд десяти тисяч поліцмейстерів» з винищенням «проявів національного життя», переслідуванням будь-яких виявів української самосвідомості, подавленням будь-яких політичних, культурних та національних устремлінь українців, «руху політичної української думки». Йшлося про перекинуття таким чином природного розвитку всього українського життя, закриваючи для українського суспільства можливість національного

самовизначення і взагалі всякої самодіяльності. Говорячи далі про українську політичну думку, М. Грушевський наголошує на нерозривній єдності боротьби з кріпосним правом, захисту людських прав селянина-«кріпака» з боротьбою проти феодального устрою та захистом інтересів трудящих мас. Більше того, на прикладі Галичини, він наголошує на тому, що, скажімо, боротьба за загальне та пряме виборче право та вибори у парламент викликала серед українців «таку напругу суспільної енергії, якої від «темного хлопа» ніхто не міг би чекати ще донедавна». Саме Грушевський звернув увагу на ті місця з «статуту» та «правил» Кирило-Мефодіївського братства, в яких говорилося про те, що народоправний устрій виключав будь-які станові та інші привілеї, «рабство чи приниження нижчих класів, будь-які обмеження свободи думки, слова, релігійного сповідання та ін. За його словами, політична програма українства розвивалася «у дусі радикального демократизму з сильною соціалістичною окраскою та національного федералізму». На відміну від сьгоднішніх ревнителів «пріоритету прав нації» М. Грушевський наголошував на тому, що прогресивне українство «позбавлене всякої виключності, всіяких зазіхань на будь-які привілеї чи історичні права». Розв'язання національної проблеми, прав української нації він вбачав у перетворенні бюрократичної централізаторської Росії у вільну правову державу. Свобода національного самовизначення та розвитку «не уявляється справою обранців, нагородою за послух та успіхи», в них вбачаються елементарні умови нормального державного життя. Поважаючи права людини, права «національних елементів, що є меншинами», – українство – «прогресивне, демократичне, соціальне українство є виразом устремлінь свідомої частини українського суспільства». Причому, на думку М. Грушевського, це не теорема, штучно видумана якоюсь групою людей, але органічний результат історичного процесу, логічний висновок з іс-

торичних умов українського життя та фактів його сучасних відносин. При розгляді співвідношення прав людини та прав народу хотілося б звернути увагу на «Заяву Делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду і Виконавчому Комітетові Рад щодо автономії України» (травень 1917 р.): «Український рух за своєю сутністю є глибоко демократичний, завжди стояв на ґрунті народних потреб, широко охоплюючи їх і завжди говорив мовою, доступною і зрозумілою народу про його власні інтереси». І далі: «треба повернутися до царизму, до приниження всіх прав людини і громадянина, щоб жити деякою надією на повернення української демократії у стан приниженого, закутого раба». У підписаній В. Винниченком, С. Єфремовим та ін. «Заяві закутого раба». наголошувалося на тому, що у національному самопізнанні, передусім, вилилося в широких народних масах усвідомлення цих прав, цієї гідності людини і громадянина. Віднині він не «хохол», не «бидло», не «мужик», а українець, тобто рівний з усіма тими, хто до революції мав владу, принижував його. «І вимога національної школи, армії, українізації всього життя в Україні мають в корні, головним чином, це відроджене, звільнене почуття і гідності людини». Про подібний підхід засвідчує і III Універсал Центральної Ради (листопад 1917 р.), в якому наголошувалося: «Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою (підкреслення наше – С. Р.). творити лад і будувати своє життя на нашій землі». І далі: «так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, сходів, страйків, недоторканості особи, помешкання, право і можливість застосування місцевих мов у зносинах з усіма установами»¹². Найбільш близько до визначення співвідношення прав людини та прав нації підійшла, на нашу думку, Українська партія соціалістів-федералістів. в програмі

якої зазначено: «Як права людини, одиниці-громадянина становлять наріжний камінь громадянського життя, так другим наріжним каменем, підвалиною всякого справедливого ладу, суттю є – права нації – одиниці колективної. На цих підвалинах – правах людини і нації – засновується все життя вільної держави». Думається, що таке бачення проблеми, такий неупереджений підхід є найоптимальнішим і в умовах сьогодення. Право народу на самовизначення є основою прав людини, вважав М. Драгоманов. «Безперечно, українці багато втратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших народів людських в Європі складали свої держави. їм не довелося того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі», – писав Драгоманов в одній зі своїх праць¹³. Розглядаючи проблему прав людини, він тісно пов'язує її зі свободою народу, його правом на самовизначення. Для нього немає дилеми: свобода людини або свобода народу – у правовій системі Драгоманова одне без другого не існує й існувати не може. Доти, доки не буде вільним народ, не **може** бути вільною людиною, представник цього народу. Головним завданням, яке Драгоманов ставить перед українським політичним рухом у своєму конституційному проекті «Вольний Союз» – «Вільна Спілка», де вперше дано найбільш повний перелік прав людини і громадянина, є «робота для політичного, економічного і культурного визволення і розвитку українського народу». Необхідність доповнення основних прав людини таких, як рівність усіх перед законом, вільний вибір місця проживання, свобода слова та інші, ще й правами народу, підкреслює Драгоманов у «Вступному слові» до «Громади», де, зокрема, говорить: «Нам, українцям, тепер треба доложити до тих основних прав ще і волю кожної породи людської». Реалізація народом свого права на самовизна-

чення, здобуття власної державності сприяє не тільки успішному розвитку даної нації, кожного її члена зокрема, але й позитивно впливає на розвиток загальнолюдського прогресу, оскільки ліквідує поділ на «державні» і «недержавні» народи, сприяє розв'язанню соціальних та економічних проблем кожного народу. Вітаючи здобуття державної незалежності все новими і новими народами, Драгоманов підкреслював, що поява молодих національних держав необхідна і корисна для раніше пригноблених народів, але й корисна для утвердження прогресивних, демократичних ідей, поваги до прав людини у народів, які раніше пригноблювали інший народ. «Національні держави, які вони не єсть, а спиняють не тільки вояцьку і державну зневагу одних пород людських другими, а ще й кладуть «початок кінця» тому, щоб панство й багатирство («капіталісти») тих пород, що раніше набирались сили, висосало (експлуатувало) людей породи сусідньої й на господарському полі, і кладуть кінець тій спільності, яка поневолі єсть в цій зневазі й цьому висосанню, між державою, панством, багатирством і т. зв. «народом» державної й панської породи. Коли держава, панство й багатирство теперішніх «великих», «культурних» і т. і. пород будуть одіпхнуті в свої країни хоч би новими державами пород «менших» в Європі, а далі й в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняться вид до виду з своїм «народом», толі й «соціальний переворот» настане скоріше», – писав Драгоманов, пов'язуючи здобуття державної незалежності зі здобуттям та гарантованістю для кожної людини соціальних та економічних прав, інших прав людини. Вклад Драгоманова у розвиток правової думки полягає саме в розробленні інституту прав людини, його зумовленості реалізацією народом права на самовизначення. Він обґрунтував сам принцип, за яким кожен народ, незалежно від його державних та історичних традицій, чисельності, культурного розвитку та економічного потен-

ціалу, має право вирішувати свою долю, бути господарем на своїй землі. Коли серед розвинутих європейських народів одна частина політиків і громадських діячів обґрунтовувала необхідність завоювання все нових і нових територій, нових ринків збуту та джерел дешевої сировини, а друга частина, оголошуючи національність буржуазним пережитком і декларуючи себе інтернаціоналістами (Драгоманов писав, що «ці дивні інтернаціоналісти не хочуть помічати, що замість людства, та ще й соціалістичного, вони підсовують нам державу, аристократичну, буржуазну і бюрократичну, і при цьому неминуче національну, що і їх псевдокосмополітична проповідь проти «націоналізму» спрямована не на тих, хто тисне на чужі національності, а тих, хто відбивається від тиску», прагнула до всесвітньої революції). У той час проголошення Драгомановим рівних прав для всіх народів і права кожного народу самому визначати подальший шлях свого розвитку було дійсно передовим і прогресивним. І заклик Драгоманова до об'єднання зусиль усіх пригноблених народів не тільки в Російській імперії, але й по всій Європі з умовою «тільки б вони признавали: «кожна порода людська мусить бути сама собі господарем дома» – був однією з тих основ, на яких уже у ХХ ст. формувався і знайшов своє закріплення в міжнародних правових актах принцип права народу на самовизначення¹⁴. До цього додамо хіба що роздуми О. Ейхельмана, викладені ним у «Вступі до проекту Конституції УНР» (1921 р.): «Держава існує і функціонує для людей, що в ній живуть. Над ними має держава примусову і зобов'язуючу їх владу, з метою всебічного задоволення інтересів населення. Цей єдино справедливий і розумний погляд для виправдання панування в державі давно вже вказувала доктрина науки. Таким чином, державна справа – це вища громадянська справа людськості. Таким правом, утвореним справедливістю і розумом, треба, розуміється, також справедливо і розумно користуватися, правильно розвивати

і строго послідовно пристосовувати індивідуальні, громадянські і політичні свободи до будівництва національної держави, упорядковуючи розумно і доцільно її охорону та творчу діяльність»¹⁵. Характерно, що саме такий підхід застосувала «Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод», (УГС, друга половина 70-х років), яка ввела боротьбу за українські національні права в контекст змагань за загальнолюдські права особи. Їх аргументи – національне право – це є також право людини і право кожної людини земної кулі на вільне життя свого народу, а значить, і на своє власне життя у своїй вільній батьківщині. Бо як неможливо уявити людину без причетності її до того чи іншого народу, так і неможливо вести мову як про забезпечення повністю всіх прав особи, так і про забезпечення цих прав вповні, не захистивши її національні почуття. Була зроблена спроба поставити боротьбу за права української людини та українські національні інтереси на міжнародно-правову основу і, зокрема, ввести її в контекст загальноєвропейського демократичного процесу. Причому ці права розглядалися «вагомою частиною загальнолюдських і національних прав українських громадян», додаючи до цього також – захист національних прав інших народів, що населяють Україну. Сама боротьба за «національні права українського народу» розглядалась УГС як відстоювання його основного права – права на політичне самовизначення і створення такого суспільно-політичного устрою, який був би вільним від диктатури компартії, від культу насильства і зла, який не позбавляв би своїх членів свободи й найелементарніших людських прав. Кінець ХХ сторіччя висунув реальні питання, пов'язані з правом націй на самовизначення, з одного боку, з збереженням територіальної цілісності та недоторканості народів – з іншого. У світовому аспекті потребують свого розв'язання проблеми правового становища етнічних меншин, гармонійного сполучення прав людини та прав народів

(націй), правового регулювання міжетнічних конфліктів. Йде пошук нових форм взаємовідносин етносів, народів, держав на основі консенсусу, взаємопорозуміння. Для України ця проблема постала як проблема подолання тоталітарного минулого, такої національної політики, що фактично ігнорувала самотність та своєрідність народів (етносів), як реалізація права на самовизначення українського народу, забезпечення індивідуальних та колективних прав людини, розробки механізмів розв'язання етнонаціональних конфліктів, зміцнення української державності. Як свідчить не лише світовий, а й власний досвід, народи схильні до самоідентифікації не лише через мову, культуру, релігію, але й через державу. Територія, власний економічний потенціал, спільність історичної долі – такими є передумови, що посилюють потяг до своєї національної державності.

Причому, як наголошується в літературі, першою і неодмінною умовою консолідації поліетнічного суспільства є забезпечення свободи особи та вільного розвитку етнічних груп¹⁶. Стрижневою лінією поступу України в етнонаціональній сфері є лінія на те, що розвій української нації дає змогу визначитись державі, як українській, розвій же етносів України забезпечить її демократичність. Сам же аналіз етнополітичної ситуації в Україні дає змогу означити, що ще попереду побутове, економічне і політичне самовизначення етносів України, і, зокрема, – етносів, що живуть в Україні, але на територіях, що історично заселялися їхніми предками (кримські татари, угорці на Березівщині та Мукачівщині), що жили упродовж віків і тривалий час сприймали себе як елемент іншої держави (Росії, Австро-Угорщини, Польщі), але не України, бо у національно-державному вимірі вона не існувала. До того ж, в цілому в українському контексті етнічні меншини лише починають структуруватися, і тут практично відсутні спільноти людей, об'єднані на етнічній основі, які б мали ті атрибути, котрі дозволя-

ють цій спільності функціонувати як повнокровному організмові. Немає «конституційної наповненості» (за Р. Бретонем) – наявності етнічних організацій, етнічної преси, етнокультурної і передусім етнополітичної діяльності, що уможливають відтворення меншини (сама кількість не означає якість). Українське законодавство, етнонаціональна політика Української держави, на нашу думку, має керуватися принципом міжнародного захисту меншин, як одного з принципів сучасних міждержавних відносин, що зобов'язує держави поважати права осіб, що належать до меншин. Захист прав національних меншин розглядається світовим співтовариством як реалізація прав людини, її конкретний вираз. Одним з головних завдань ООН визначено рішучість утвердити «рівність прав великих та малих націй», «використати міжнародний апарат для сприяння економічному та національному прогресу всіх народів» (Преамбула до Статуту ООН). Наше завдання – локалізувати політичну активність національних меншин у державотворчє річище. Вирішення ж цього завдання залежатиме від нашої здатності правдиво дивитися на ситуацію і щиро говорити про неї¹⁷. У Гельсінському Заключному Акті Наради по безпеці та співробітництву у Європі (1975 р.) наголошено на повазі прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань та проголошено принцип: держави-учасниці, на чий території є національні меншини, будуть поважати право осіб, що належать до таких меншин, на рівність перед законом, будуть надавати їм повну можливість фізичного користування правами людини та основними свободами та будуть, таким чином, захищати їх законні інтереси в цій ділянці. Вперше, у 1990 р. у Документах Копенгагенської Наради з людського виміру НБСЄ, за національними меншинами закріплено право на місцеву та автономну адміністрацію, що підтверджено і в Документах Московської Наради 1991 р. з людського виміру НБСЄ. У

грудні 1992 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про права осіб, що належать до національних, етнічних, релігійних та мовних меншин. У зв'язку з цим виникає природне питання: чи можуть права меншин ефективно захищатися через забезпечення прав людини (індивідуальний підхід) чи поряд з цим потрібен захист національних меншин як особливої групи (колективний підхід)? У США, наприклад, ця проблема розв'язується через захист прав індивіду, у багатьох європейських державах – країнах еміграції – через визнання і захист прав меншин як особливих прав колективу, соціальної групи¹⁸. Стосовно ж України найбільш дійовим, на нашу думку, буде сполучення, своєрідний синтез індивідуального та колективного підходів. Ось чому сферу прав відносно національних меншин можна розділити на дві групи: а) права, які можуть бути забезпечені у рамках загального режиму захисту прав людини; б) права, які потребують для їх захисту особливих гарантій. Йдеться про права, що забезпечують етнічну, культурну, релігійну та мовну самобутність меншин, тобто зберігають їх ідентичність. Важливу роль у цьому процесі відіграють принципи рівності, недискримінації, забезпечення додаткових прав. Причому, захист прав меншин досягається тоді, коли забезпечено результат – збереження та розвиток цих меншин. У недавніх європейських дебатах було запропоновано три моделі прав національних меншин: перше засноване на праві мати власну культуру, друга – на праві на самоуправління, і третя – на праві на ефективну участь. В той же час, як зазначає відомий фахівець в галузі етнополітики В. Кімліка, «жодна з існуючих моделей не дає ефективною відповіді на домагання національних меншин»¹⁹. Одним з ключових питань у захисті меншин є співвідношення прав меншин та права народів на самовизначення. Існують різні точки зору: від безумовного визнання права меншин на самовизначення, бо ж вони являють собою «народ», визнання у принципі

права меншин на самовизначення та виділення, проте в той же час з вказівкою на його сумнівний і спірний характер та значну небезпеку реалізації, до відкидання прав меншин на самовизначення, що включає виділення, згідно міжнародного права. У практиці ж ООН проводиться різниця між народом незалежно від його чисельності та меншиною, що проживає на території держави²⁰. Самовизначення у так би мовити класичному ключі визнається за народом, але не за меншиною. Разом з тим спеціалістами висовуються різні варіанти можливості застосування права на самовизначення в тій чи іншій формі і для меншин. В основному ці можливості пов'язані з наданням меншинам автономії. Х. Ханнум відзначає, що по відношенню до меншин у міжнародному праві можна відзначити появу нового принципу, пов'язаного з правом меншин – права на внутрішнє самовизначення та автономію, що не ставить під загрозу суверенітет держави²¹. Причому навіть досягнення меншиною певного ступеня автономізації є не здійсненням права на внутрішнє самовизначення, а являє собою одну з форм захисту прав меншин. В іншому ж випадку поняття «меншина», що встановилося у міжнародно-правовій теорії, на практиці втрачає свій смисл і зливається з поняттям «народ». Подібний розвиток може привести до серйозного ущемлення прав меншин, бо ж фактично робить зайвим їх захист шляхом посилення на самовизначення. Цікаві погляди щодо цього висловили учасники Міжнародного наукового симпозіуму «Українська нація і етнічні меншини: перспективи інтеграції в громадянське суспільство та майбутнє Східної Європи», зокрема з проблем: становлення та перспективи державної нації, етнічних меншин на шляхах до громадянського суспільства; етнокультурних і етнополітичних пріоритетів його творення; взаємодії Української держави, нації і меншин у контексті геополітичних особливостей та ін. Наголошувалося, зокрема, на законодавчому забезпеченні прав

національних меншин як чиннику формування громадянського суспільства. Водночас висловлено припущення, що саме етнічна меншина є своєрідним різновидом спільності людей, яка базується на їхньому спільному походженні, має спільні для її членів мовно-культурні характеристики, психологічні орієнтації та усвідомлення належності до цієї спільності (В. Євтух). Етнічна меншина – це, зрештою, чітко визначений статус у відносинах, які складаються у поліетнічному суспільстві, де базовою є формула: «більшість – меншість». Вартісним є досвід пошуку шляхів гармонійного співіснування різних етнічних, релігійних груп, що отримали законодавче оформлення у Західній Європі. Причому в цих країнах досить гостро реагують та йдуть назустріч інтересам іншомовного населення, навіть якщо для цього потрібно змінити становище (Фінляндія, Норвегія), або ж реорганізувати державний устрій (Іспанія, Італія). До того ж, і в тих випадках, коли правовий статус етнічних меншин значною мірою врегульований на законодавчому рівні, потрібен періодичний перегляд нормативних актів з врахуванням нових політичних реалій та пропозицій зацікавлених груп населення. Генеральною лінією світового співтовариства стала політика багатокультурності, акцент на плюралізм культур та водночас на соціально-економічну та політичну інтеграцію у єдиному національно-державному просторі. Отже, політика багатокультурності дає змогу зміцнити міжнаціональну злагоду, стримати відцентровість етнополітичної регіоналізації і що, чи не головне, відповідає нормам міжнаціонального права на вільне етнічне самовиявлення людини і меншин у новій Українській державі (А. Орлов). Забезпечення життєдіяльності української нації включає в себе повне, всебічне задоволення національного буття, пріоритетності української мови, культури та інших атрибутів національного життя. Чи розповсюджується цей пріоритет на індивідів? Ні. Усі громадяни мають бути рів-

ними у своїх правах, незалежно від національності. При цьому ми виходимо з того, що національне відродження є хоча й своєрідною, але все ж таки формою охорони і самозахисту саме людської гідності. Зрештою, сам етнос не є якоюсь епохальною соціальною формою. Етнос чи етнічна індивідуальність – це скоріш за все джерело існування спільності, а не її суть. Зрештою, це не природний феномен, а інтегративна соціальна функція для певної категорії людей у глобальній політико-економічній системі та культурному космосі. Головна мета нової етнонаціональної політики в Україні – гуманізація етнонаціональних відносин, тобто їх побудова у розрахунку на людину, з одного боку, подолання різних форм відчуження як на рівні національних спільностей, так і на особистому рівні, подолання як національної соромливості, так і національної пихатості, з іншого. На черзі – подолання гіпертрофованої ідеологізації етнонаціональних відносин, вузькокласового підходу до аналізу їх розвитку («пролетаризація» сфери міжнаціональної взаємодії). Свобода самовизначення нації, етнічних груп та особи – саме ця вищевказана тріада як фундаментальна цінність українського демократичного суспільства відкриває, на наш погляд, принципово нові форми взаємодії народів, причому – прямі та на рівних. Враховуючи вищевказане, вкрай важливо розробити систему управління національними процесами, передбачити принаймні два вектори їх можливого розвитку: «ескалацію» та «прогресивну еволюцію». Під «ескалацією» розуміється стихійний процес нагромадження та зростання міжнаціональної напруги, що відбивається в таких негативних явищах, як посилення етнічних пересудів, стійке поширення етнофобії на деяких територіях, можливість масових зіткнень. «Прогресивна еволюція», в свою чергу, передбачає перехід стихійної конфронтації етнічних груп до політично організованої опозиції національних рухів, що намагаються в демократично ін-

ституціоналізованих формах реалізувати цілі, відбиті у вигляді спеціально розроблених політико-ідеологічних програм, що дозволило б ввести міжнаціональні відносини в русло регулюючого процесу, який передбачає прийняття еволюційного розвитку міжнаціонального конфлікту, щоб він не перейшов у соціально-деструктивний напрямок. Слід звернути увагу і на те, що саме в період соціальних (національних) конфліктів люди дедалі більше апелюють до нації з тим, щоб золити державу гарантом їх традиційних прав володіння. Як наголошує А. Ваккер, ксенофобський дискурс є наслідком етнонаціонального диспуту – який нації належить держава²².

1. Цит. за: *Римаренко С.* Самовизначення особи, нації, держави. – К. 2000. – С.381
2. Див. докладніше: A Global Review of Human Rights: Examining the State Department's 2004 Annual Report: Hearing before Subcommittee on Global Human Rights, and International Operation of the Committee on International Relations, House of Representatives; One Hundred Ninth Congress, First Session, March 17, 2005. – Washington D.C. – 2005.
3. Див.: *Dell'Olio F.* The Europeanization of Citizenship: Between the Ideology of nationality, immigration, and European Identity. – Burlington, 2005
4. *Стенико С.* Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнічних спільнот. – К., 1999.– С.6.
5. *Стенико М.* Там само. – С.8
6. *Стенико М.* Там же.-С.9
7. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – К., 1994. – С.175.
8. Політологія. – Львів, 1994. – С.25.
9. *Грушевський М.* Нова Україна. Гадки і мрії. – К., 1994. – С.39.
10. Там само. – С. 41.
11. Там само. – С.53.
12. Цит. за: *Римаренко С.* Назв. праця. – С.285.
13. Абетка етнополітології. – К., 1996, т.1. – С.161.
14. *Андрусак Т.* Право народу на самовизначення-основне право народу/ Абетка етнополітології. – С.163.
15. Цит. за: *Римаренко С.* Назв. праця. – С.387.

16. *Antonio F. Perez (ed.). Civil Society as Democratic Practice.* – Washington D.C., – 2005.
17. *Курас І.* Етнополітика в Україні: історія і сучасність. – К., 1999. – С.271.
18. *Eisenberg A. (ed.). Minorities within Minorities: equality, rights, and diversity/ Cambridge,* – 2005.
19. *Kimlicka W.* The Internalization of Minority Rights in Post - communist Europe. Meeting Report № 307, East European Studies, WWICS, November, 2005. Washington D.C., – 2005, – P.12.
20. *Roach S.* Cultural Autonomy, Minority Rights, and Globalization. – Burlington, 2005.
21. *Hannum H.* The Idea of National Liberation. Baltimore, 1997. –P.85.
22. *Wicker H.* Das Fremd in der Geselleschaft: Migration, Ethnizitat und Staat. Zurich, 1999, – S.175.

3. ЕТНОПОЛІТИКА

Для України вартісною є перспектива внутрішньої інтеграції на засадах громадянського суспільства, шляхи і форми творення якого включають чимало політичних, економічних, правових та культурних підходів теоретичного та практичного характеру. Серед них – етнонаціональні параметри становлення в Україні громадянського суспільства, зокрема, крізь призму проблем взаємодії особи, української нації та етнічних меншин. На перше місце тут виходить з'ясування реальних пріоритетів і основних можливостей побудови громадянського суспільства, аналіз впливу етнічного чинника на ці процеси, випрацювання етнокультурних чинників та національно-регіональних аспектів їх реалізації. Якщо вже говорити про пріоритет, то у політичному житті, наприклад, громадянське суспільство забезпечує всім громадянам рівний доступ до участі у державних і суспільних справах. Пріоритет тут надається закону. При цьому громадянські права людини реалізуються, на наш погляд, на рівні міжнародно визнаних норм, а саме:

- виключенням будь якої дискримінації за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевими чи віковими ознаками, надійним законодавчим захистом особистості і гідності громадянина, недоторканості його житла і майна, свободу вибору мешкання, пересування, таємниці листування і телефонних преговорів, свободою слова, преси, інформації

- вільним самовизначенням людини у її світоглядних та духовних інтересах, всебічним захистом громадянських прав збоку судових органів та громадянських організацій тощо. Неабияку роль в цьому процесі відіграє процес політичної соціалізації та етнізації особистості з її потя-

гом до самостійного вільного вибору, постійним пошуком свого місця в існуючому соціумі та навіть його зміни відповідно до тенденції суспільного прогресу та потреб самої особистості. Захист національностей – проблема, що віддавна розглядалася світовим співтовариством як проблема захисту прав національних меншин у контексті забезпечення їх прав і свобод. На території, скажімо. СРСР у 20-ті – на початку 30-х років задоволення культурних прав народів і національних меншин здійснювалося, передусім, на основі створення національних адміністративно-територіальних одиниць (національних районів, національних сільських та селищних Рад). До речі, вже Конституція Далекосхідної Республіки передбачала два типи автономії: а) культурно-національну за персональним принципом для національних меншин і б) адміністративно-господарську за територіальним принципом для бурят-монголів. Щодо кочових аборигенних племен, то лише декларувалися права на широке самоуправління без визначення його форм. Естонія продовжила практику національно-культурної автономії за персональним принципом. У 1925 р. (12 лютого) Державні збори Республіки Естонія прийняли Закон «Про культурну автономію національних меншин»¹. Цей Закон визнавав за трьома національними меншинами (російською, німецькою і шведською), а також за всіма іншими національними групами, які налічували не менше трьох тисяч чоловік, права юридичної особи. В галузі організації, управління і нагляду за діяльністю навчальних закладів та інших установ культурно-освітнього характеру вони були аналогічними правам місцевого повітового чи міського самоврядування. Відповідно органи місцевого самоврядування звільнялися від зобов'язань у цих питаннях щодо національних меншин, які реалізували право на культурну автономію. У 1929 р. професор М. Курчинський, один з ідеологів культурного самоуправління національних меншин в Естонії, виступив з

низкою доповідей у Ревелі (Таллінні). Нарві і Юр'єві (Тарту) з метою ознайомлення російської громадськості з сутністю культурної автономії і можливостями її політичного здійснення для росіян². Це один з небагатьох випадків, коли ми маємо науковий аналіз практики національно-культурної автономії, з якими вона стикалася, зроблений її сучасником. М. Курчинський зосереджує увагу на одній з найперших, на його думку, переваг запровадження національно-культурної автономії, а саме: на створення міцної і формально закріпленої згуртованості даної національної меншини. Звичайно, зауважує автор, нас, росіян, зв'язує відома спільність національного походження, мови, релігії, історії, національно-культурних цінностей, мистецтва, літератури... Але це не справжній реальний зв'язок і часто він тією чи іншою мірою обривається різними протиріччями. Потрібно не лише у той чи інший момент відчувати себе росіянином, відчувати свою приналежність до великої російської нації, але й бути з'єднаним з усіма іншими членами своєї національної сім'ї у загальне ціле, приналежність до якого формально встановлена, відповідно заявлена і дійсно підтримується. За допомогою культурної автономії всі росіяни насправді проявляють себе як такі, офіційно заявивши про свою національну приналежність шляхом внесення себе до національного списку або так званого реєстру, беручи участь в організації культурно-національного самоуправління своєї меншини. Тільки міцне, засноване на законі культурно-національне самоуправління надає меншині більш-менш надійну гарантію охорони її національних прав і культурного розвитку в бажаному для неї дусі. Тільки такий устрій перетворює окремих індивідів даної національності у певне національне ціле, в юридичну особу. На жаль, в той час російське населення Естонії не скористалося можливістю створити свою національно-культурну автономію. І все ж з позиції запитів практики сьогодення в естонському

досвіді національно-культурної автономії 20-х років заслужують на увагу, як мінімум, два моменти. Культурне самоуправління здійснювалося в межах місцевого самоврядування, водночас передбачалося, що меншина вже має свої культурні організації і навіть представників у Державних Зборах, через яких інформує уряд про бажання запровадити культурне самоуправління. Культурне самоуправління у своїй основі «територіальне», але автономія меншини – екстериторіальна, вона не збігається з адміністративно-територіальним поділом. Органи культурного самоуправління – культурна рада і культурна управа – знаходилися в столиці республіки, створювалися при потребі культурні кураторства, сферою діяльності яких були повіти з містами. Могло створюватися спільне культурне кураторство для населення кількох повітів. Таким чином, культурна автономія охоплювала всю меншину (при бажанні її представників), причому як ту її частину, що проживала відносно компактно (в межах поселень), так і дисперсно. Культурні організації, етнонаціональна еліта, що, як правило, зосереджена в містах, у столиці, долучалася до розв'язання проблем меншини через участь в органах культурного самоуправління. Про яких саме представників меншини в Державних Зборах йдеться, Закон, інші опубліковані матеріали не дають відповіді. Закон, як і інструкції, не розкривають і механізмів взаємодії з органами державного управління. Достатньо виписана хіба що наглядова функція міністра внутрішніх справ. Суттєвим є й те, що уряду надавалося право в порядку розпорядження, на підставі даного Закону, організувати культурне самоуправління для громадян естонської національності в межах тих місцевих самоврядувань, де члени національних меншин становлять більшість. Тобто, побічно визнавалося національне місцеве самоврядування³. Цікавим з цієї точки зору є досвід Російської Федерації. Правові та організаційні принципи національно-культурної автоно-

мії в Російській Федерації визначає Федеральний Закон «Про національно-культурну автономію»⁴. Згідно із Законом, національно-культурна автономія – це форма національно-культурного самовизначення. Вона є громадським об'єднанням громадян Російської Федерації, які відносять себе до певної етнічної спільноти, і розбудовується на основі добровільної самоорганізації з метою самостійного вирішення питань збереження самобутності, розвитку мови, освіти, національної культури (ст. 1). В основі своїй – це національно-персональна культурна автономія, причому культурна в широкому розумінні. Вже у визначенні мети національно-культурної автономії на перше місце поставлено «збереження самобутності», що виходить за межі власне культурно-освітньої сфери. У Законі не визначаються категорії спільнот, зарахування до яких надає право на національно-культурну автономію. У процесі підготовки проекту Закону були спроби дати такий перелік (національна група, етнічна група, національна меншина, інші) і навіть їх визначення. Однак вони виявилися непродуктивними: і через багатоманітність типів, і через відсутність загальноприйнятих критеріїв класифікації, і через багатозначне вживання одних і тих же понять. Національно-культурна автономія в Росії ґрунтується на принципах вільного волевиявлення громадян при зарахуванні себе до певної етнічної спільноти, самоорганізації і самоуправління, багатоманітності форм внутрішньої організації, поєднання громадської ініціативи з державною підтримкою, законності, поваги до мови, культури, традицій і звичаїв громадян різних національностей, на інших демократичних засадах. Розробка і прийняття проекту Закону проходила в обстановці гострого зіткнення позицій з національного питання. Прийнятий Федеральний Закон «Про національно-культурну автономію» є результатом певного компромісу зі збереженням принципових підходів і основного тексту проекту, підготовленого Міністерством РФ

у справах національностей і регіональної політики, з включенням низки положень проекту Закону «Про національно-культурне об'єднання громадян», підготовленого думським комітетом⁵. Позитивно, що в процесі дискусій було відшліфовано універсальну формулу – «об'єднання громадян Російської Федерації, які зараховують себе до певної етнічної спільноти». Вона, по-перше, ставить у центр особу, її національні права, по-друге, відкриває можливість скористатися цією формою культурного самовизначення громадянам Росії будь-якої національності. Боротьба велася, зокрема, навколо переліку прав, що надаються національно-культурним автономіям чи національно-культурним об'єднанням. Її наслідком стала втрата норми про можливість представництва національно-культурної автономії в органах державної влади і місцевого самоврядування. Хоча чинне виборче законодавство на той час передбачало участь громадських об'єднань у виборчих кампаніях, якщо вони ставлять таке завдання у своїх статутних документах. Об'єднання українців Росії першим включило до свого Статуту таку норму, що відкрило для нього можливість виступати як самостійне виборче об'єднання або на законній підставі приєднуватися до виборчих блоків. Ст. 4 Закону передбачає лише наступну норму: «Національно-культурна автономія має право: ...звертатися до органів законодавчої (представницької) і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, представляючи свої національно-культурні інтереси». Це положення мало про що говорить. Однак якщо його розглядати в загальному контексті Закону, особливо другої його глави, де йдеться про систему національно-культурної автономії, то воно набуває певного змісту. У цілому організаційні засади національно-культурної автономії визначаються специфікою розселення національних спільнот, які обирають саме цю форму культурного самовизначення, і звісно, статутами національно-культурних автономій. Система

національно-культурної автономії в Росії передбачає місцеві (міські, районні, селищні, сільські), регіональні та федеральні національно-культурні автономії. Місцеві національно-культурні автономії можуть утворювати регіональну національно-культурну автономію. Якщо в межах суб'єкта РФ створена тільки одна місцева національно-культурна автономія громадян Росії, які зараховують себе до певної етнічної спільноти, то вона може здобути статус регіональної. Регіональні національно-культурні автономії двох або більше суб'єктів Федерації можуть створювати органи міжрегіональної координації. Їх призначення, головним чином, узгоджувати діяльність регіональних національно-культурних автономій спільноти, або різних спільнот, розселених на території сусідніх суб'єктів Федерації. Федеральні національно-культурні автономії громадян, які зараховують себе до певної етнічної спільноти, можуть створюватися регіональними національно-культурними автономіями двох чи більше **суб'єктів** у межах Російської Федерації. Якщо в межах Російської Федерації створена лише одна регіональна автономія громадян Росії, які зараховують себе до певної етнічної спільноти, то така національно-культурна автономія може здобути статус федеральної національно-культурної автономії. Федеральні, регіональні національно-культурні автономії громадян Росії, які зараховують себе до етнічних спільнот, котрі мають відповідні республіку чи автономний округ, і органи державної влади відповідних суб'єктів Російської Федерації можуть координувати свою діяльність, спільно розробляти і реалізовувати федеральні і регіональні програми розвитку та збереження самобутності, соціально-культурного розвитку, наприклад, чуваської діаспори на теренах Росії, можуть вирішуватися з участю Чуваської Республіки як суб'єкта РФ. Наведена норма Закону підводить правову базу під розв'язання проблеми, яку ще на початку століття визначив В. Жаботинський, який, до речі, перед-

бачав саме такий варіант. У 1913 р. В. Жаботинський писав: «...нормальним явищем буде те, що кожна мажоритарна народність отримає обласну автономію у межах території, які вона займає, – і водночас, частини цієї народності, вкраплені серед чужих мажоритарних націй, самоорганізуються у публічно-правовий персональний союз. Вийде два польських сейми, два чеських, два німецьких і т. д. – один у столиці національної території, а інший на чолі міноритарного союзу. Вони, природно, будуть тяжіти до певного спілкування між собою, і перед державою постане завдання оформити це спілкування»⁶. Жаботинський відкидає «заманливий» варіант увести, наприклад, делегатів «міноритарного сейму» до складу сейму «спорідненої національної області», або навпаки. Єдину «юридично-осмислену» форму, якої може набрати в галузі публічного права таке взаємне тяжіння, він вбачав у договірних відносинах. «Вирішення питання, таким чином, полягає у наданні усім органам самоврядування національних меншин права вступати, у справах їх відання, в офіційні угоди з іншими публічно-правовими органами»⁷. Дослідниками вже піднято питання про етнорегіон як окремий (самостійний) об'єкт державної етнонаціональної політики. Причому у прикладному плані поняття «етнорегіон» виконує важливу методологічну функцію: етнорегіональний аналіз як системний, комплексний у своїй основі є ефективним інструментом проникнення в анатомію етносоціальних процесів, виявлення регіональної специфіки території країни⁸. Вкрай важливою є проблема територіальної етнічної самоорганізації, яка відбиває собою процес формування етнічних, неукраїнських, територіальних громад. Йдеться, зокрема, про формування «національних» територіальних громад у вигляді національних округів та інших форм національного самоврядування – сільських і районних національних адміністративно-територіальних органів (Болградська Одеської обл., Хустська Закарпатської обл.

та ін.). На нашу думку, такий підхід (формування органів самоврядування меншин) створює реальні умови для етнічної (національної) самоідентифікації національних меншин, що відображує собою рівень їх етнополітичної мобілізованості, забезпечує врахування етнокультурних традицій та менталітет етнічних спільнот. При цьому тут варто скористатися Законом «Про місцеве самоврядування в Україні», яким передбачено, що з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування їх представницький орган може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста (ст. 19. ч. Г). І тут важливим є поєднання принципу територіальності з принципом етнічності, всупереч ідеям австрійських соціал-демократів, активізуючи чинник органічної вищевказаного взаємозв'язку. Варто при цьому звернути увагу на повноту національного життя не тільки для титульного етносу, а й етнічних меншин з тим, щоб були зреалізовані права і потенції кожного народу, причому диференційовано: кількісно домінуючий етнос реалізує себе в державотворенні, яке гарантує йому повноту національного життя, а етнічні меншини отримують гарантії національного розвитку, якщо «вони зрозуміють своє становище, підуть, з свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меньшостей» (М. Грушевський)⁹. Окремо слід вказати на те, що, скажімо, у районах компактного розселення кримських татар становлення місцевого самоврядування відбувається у контексті прагнення народу до самовизначення у формі національно-територіальної автономії. Тобто, процес територіальної самоорганізації буде постійно спрямований на утвердження саме кримсько-татарських адміністративних одиниць. І з цим не можна не рахуватися. Принаймні, цей процес може бути спрямований в русло доцільності саме завдяки можливому

законодавчому актові, який визначив би правовий статус кримськотатарського місцевого самоврядування, а не правовий статус кримськотатарського народу, на чому наполягають його представники. Нами відстоюється культурна модель, що передбачає існування паралельних культур, змушених до існування в межах певної території. Між тим зараз розроблена модель інтеркультурного взаємозв'язку, що засновується на **новому** баченні культури, робить акцент на мультикультурну, мультиетнічну, мультиконфесійну багатомовну мозаїку, де кожний етнос вносить свій специфічний внесок у спільне надбання. Новим в інтеркультурному підході є пріоритет, який надається взаємодії, взаємозв'язку, розумінню іншого, співробітництву з іншими групами та колективами, партнерству та активному підключенню до спільних соціальних та культурних проектів. Процес автономізації України у контексті формування самоврядних територій різного рівня впливає, на наш погляд, з пошуку моделі державного устрою, яка максимально відповідала б власне умовам України. На думку П. Надолішнього, суттєвими її характеристиками мають бути не лише децентралізованість, а й різнокатегоріальність адміністративно-територіальних одиниць. Йдеться, отже, про використання традицій вирішення питання національного життя в межах місцевого самоврядування і в різних формах екстериторіальної етнопонаціональної самоорганізації¹⁰. Саме в такий спосіб і забезпечується, на наш погляд, втілення принципів іншокультурності, регіонального підходу, реалізація однієї з найважливіших функцій етнопонаціональної політики – збалансування соціальних відносин на базі традиційних культурних регуляторів. Зрештою, «традиційно-патріархальні та інституційні регулятори утворюють два конкуруючих начала у боротьбі за вплив на індивіда і соціальні групи. Природно, що саме вплив перших вище там, де існує відповідна «соціальна морфологія», тобто культурне середовище, периферія, де

живуть ізольовано, що дозволяє зберегти традиційні цінності більшою мірою, ніж центр»¹¹. Що ж до автономії етносу (нації). Під нею ми розуміємо широке внутрішнє самоврядування етносу (нації) в рамках єдиної держави, що стосується не тільки адміністративних, а й інших сфер життєдіяльності даного етносу. Автономія проявляється у виборі свого шляху етнопонаціонального розвитку, державного устрою; у виборі практичних заходів, методів виконання висунутих невідкладних завдань; в оцінці самим етносом (нацією) отриманих результатів. Виникнення інституту автономії стало значним кроком на шляху демократизації суспільства, суттєвим засобом у справі вирішення етнопонаціональних проблем і що дуже важливо – сприяє уникненню можливих етнопонаціональних конфліктів і сепаратистських рухів. Втім, не слід ігнорувати й зворотний бік цього соціального явища, коли автономія підсилює конфліктогенні чинники і сепаратистські настрої. Автономія етносу – необхідна умова життєдіяльності його як певної спільності людей. Відсутність автономії, залежність від центру навіть у вирішенні суто місцевих внутрієтнічних питань, стає чинником, що гальмує нормальний, природний розвиток етносу (нації), породжує драматизм у міжнаціональних відносинах. Індикатором автономії етносу (нації) є його потяг і поступ до свободи, право на самостійний розвиток, тобто вільний вибір державно-національних утворень чи національно-територіальної автономії відповідно до волевиявлення всього народу; право народів на культурну автономію, створення національних об'єднань, союзів, громад, товариств, земляцтв, що сприяють максимальному задоволенню різнобічних національних потреб, збереженню своєї самобутності, оптимальному представництву у вищих та місцевих органах влади та управління. Формами автономії етносу (нації) є: політична (часткова чи гранично-політична, тобто «напівполітична»), адміністративна, національно-культурна, національно-персо-

нальна. Коротко визначимо їх зміст і особливості. Політична автономія передбачає наявність держави (державного утворення), що входить до складу іншої держави. Суб'єкт автономії має певний обсяг повноважень політичного характеру (свою конституцію, законодавство, право на самостійне вирішення питань адміністративно-територіального поділу та ін.). Автономія напівполітична передбачає менші масштаби політичної самостійності порівняно з повною політичною автономією, але коло питань, які вирішуються в рамках цієї форми автономії, досить широке (організація інституту самоврядування, ведення місцевого господарства, економічної, культурної діяльності, соціальне забезпечення, охорона здоров'я тощо). Автономія адміністративна передбачає здійснення адміністративних, тобто управлінських функцій на території автономії. Досвід переконливо доводить, що особи, які займаються управлінськими питаннями, розглядають їх як свої власні проблеми, а не як такі, що надійшли зверху. Національно-культурна автономія передбачає наданням етносам, національним меншинам, які компактно проживають, широких прав у веденні свого національно-культурного життя, тобто прав рівності, вивчати й користуватися своєю мовою, мати свої освітянські і культурно-мистецькі установи. Національно-персональна автономія передбачає організацію та діяльність в рамках національних союзів, кожен з яких має забезпечити об'єднання в його лавах представників відповідних національностей (етносів) незалежно від місця поселення. Національні союзи створюють списки громадян, які належать до відповідної нації (національний кадастр своїх членів), користуються законодавчою ініціативою, їм надається виняткове право представництва етносу (нації) перед державою і громадянськими установами. І в сучасних умовах принцип національної рівноправності має бути універсальним на всій території держави, у всіх регіонах країни, адже це вагома скла-

дова проблеми захисту прав людини. Сутність полікультурної державної політики полягає в тому, що розвиток самобутніх етнічних культур, мов та релігій не повинен вести до ізоляції, а тим більше ворожості між етнічними групами. Полікультурність передбачає, що етнічний та культурний ренесанс меншин має відбуватися паралельно з інтеграцією етнічних фрагментів поліетнічного українського соціуму в єдиний етносоціальний та етнополітичний організм, яким є громадянське суспільство та українська державність. Тільки таким шляхом можна забезпечити органічне поєднання прав людини і прав народів, які складають категорії етнічних меншин, її відносну автономність і інтегрованість у цілісний соціальний і громадянський соціум. Ми погоджуємося з думкою Л. Шкляра про те, що національним меншинам в Україні не буде ніяких перепон на шляху до їх участі в процесах державотворення. Але саме державотворення є не державоруйнуванням. виявом чого є регіонал-сепаратизм, іредентизм, юніонізм на імперських засадах чи щось подібне до цього. Ось чому на сьогодні, як ніколи, моральним є питання не просто про національне відродження, а про відроджувальні або ренесансні процеси в ситуації поліетнічності. Тобто, слід визначити вплив на державотворчий процес, з одного боку, титульної нації, яка є рушієм національної ідеї, національних прагнень тощо, а з іншого – національних меншин, які нерідко ренесансні вияви титульної нації сприймають як «націоналізм» або «шовінізм»¹². Поняття самовизначення варто, на нашу думку, трактувати як форму забезпечення права громадянських та етнокультурних спільнот на вибір самостійних шляхів національного та культурного розвитку, форм політичного управління. Самовизначення в умовах держави з поліетнічним складом населення здійснюється у двох основних формах: територіальних утворень та національно-культурних автономій. Важливою формою самовизначення є екстериторіальна національно-

культурна автономія, її суб'єктом можуть бути будь-які етноси чи окремі етнокультурні общини незалежно від території розселення. Важливим є те, що в Україні поступово складається система регулятивного впливу держави на етнопонаціональну сферу життя суспільства. Її основні елементи: а) національне законодавство; б) відповідні організаційні структури в системі органів виконавчої влади; в) загальнодержавні і регіональні програми етносоціального розвитку; г) організаційно-правові, економічні і політичні механізми реалізації етнопонаціональної політики, контролю за дотриманням національних прав особи і прав етнічного колективу¹³. Набувається досвід регулювання етнопонаціональних процесів на регіональному рівні. Однак загалом діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування має переважно ситуативний характер. Вона не спирається поки що на ґрунтовні наукові розробки і реформи. Одна з ключових теоретико-методологічних проблем державного управління у сфері етнопонаціонального розвитку полягає у визначенні правосуб'єктності етнічних (етнопонаціональних) структур, суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників державно-управлінських відносин, регламентуванні форм активності їх участі у формуванні характеру та напрямів керуючої дії. реалізації державно-управлінських рішень. Кінцева мета державного регулювання в даному разі не встановлення меж (обмеження) прав етнічного (національного) колективу, а сприяння реалізації його законних прав. Значне місце в регулюванні відносин, що виникають у процесі державного управління в етнопонаціональній сфері, посідають неюридичні норми – передусім зумовлені культурними традиціями, а також політичні, моральні та ін.¹⁴. Кожний етнос, зрештою, – це суб'єкт етнопонаціональної політики і саме вони, суб'єкти, повинні відігравати роль важелів політичності держави у реалізації права на співдружність на спільне будівництво спільного дому, спільної держав-

ності. Вони просто зобов'язані бути своєрідними колективними експертами, які попереджують суспільство від перекосів у національній політиці і в розвитку самих етнопонаціональних та міжетнічних процесів. Водночас вони і доброзичливі опоненти, які визначають цілі держави і вільного розвитку національностей. І нарешті, суб'єкти етнопонаціональної політики несуть відповідальність за перспективи розвитку етнопонаціональних відносин. Етнополітичний простір України передбачає надання рівних можливостей розвитку всім етнічним та національним групам. Рівність етносів – це соціальна цінність будь-якої багатонаціональної держави, запорука повнокровного співробітництва і безконфліктного вирішення міжнаціональних відносин. З одного боку, етнополітичний простір України має сприяти (забезпечувати) відродженню і збереженню духовної і культурної спадщини кожного з етносів, що населяють Україну, і передусім українців, уникненню негативних елементів у міжетнічних, міжнаціональних стосунках, подоланню демократичними засобами етносоціальних напруг, що виникають, а з іншого – повинен забезпечувати не тільки відродження етнічної самосвідомості а й культивувати поважне ставлення до національної гордості, гідності при самостійності економічного, політичного і духовно-культурного розвитку етносів, отже етнічних цінностей кожного з них. Тільки за таких умов останні можуть збагачуватися за рахунок інших народів. Варто усвідомити, що цей процес повинен бути продовженням традицій кожного етносу (нації), які притаманні йому. Важливою передумовою цілеспрямованого використання етнополітичного простору України повинні бути пошуки найоптимальніших шляхів, засобів забезпечення інтересів етнопонаціональних груп, згуртування їх на конструктивну дію сприяння утвердженню демократичної етнопонаціональної політики, запобіганню виникнення етнопонаціональних, етнополітичних та етнорегіональних супер-

ечностей чи конфліктів тощо. Сучасна етнополітична ситуація в Україні характеризується тим, що етнополітичний простір суттєво розширює свої межі. Зруйнована тоталітарна система продиктованих норм та заборон, і перед етносами (націями), етнонаціональними меншинами і групами викривається можливість діяти за власною волею і розсудом, і таким чином цілеспрямовано впливати на темпи, форми руху українського суспільства та на власне етнополітичне буття. Така ситуація виникла нині в Україні внаслідок еволюційного «переливу» однієї соціополітичної (тоталітарної) системи в іншу, яка супроводжується етнополітичною і духовно-інтелектуальною лібералізацією. Розширення меж етнополітичної свободи і облаштування її в новому просторі відбувається при цьому відносно повільно. Старі цінності та норми, попередня культура, насамперед політична, відтісняється новими поступово, таким чином, що етнонаціональні спільноти, котрим припадає жити на стику двох епох, повинні встигнути адаптуватися до нових умов. Що ж до такого поняття, як «етнодержавницький простір» України, він, на наш погляд, означає, що українська нація, яка проживає компактно на своїй автохтонній території, становить більшість населення; здійснює основне загальносоціальне право на політичне самовизначення; створює і забезпечує всі необхідні умови для максимального збереження і розвитку кращих надбань своєї нації в економічній, політичній соціальній, духовній сферах життя, збагачення її духовності, культури, мови, прогресивних традицій тощо. Етнодержавницький простір України включає в себе не лише піклування про «свою» державоутворюючу націю, а й забезпечення належних рівних умов для розвитку всіх інших націй, етнічних груп, які проживають на її території і входять до складу її народу, і передусім пропорційного їх представництва в органах державної влади, якщо вони компактно проживають, а також реалізувати їх право створювати місцеві органи самовряду-

вання. Етнодержавницький простір України має забезпечувати такий стан в суспільстві, щоб не законслухняні громадяни, а злочинці і корумповані елементи боялися правоохоронних і каральних органів. Громадяни держави незалежно від їх етнонаціональної приналежності також мають право вимагати від неї, щоб вона гарантувала правові норми і матеріальні передумови для добробуту суспільства і свободи особистості. Надзвичайно важлива сфера державної діяльності – формування юридичної бази функціонування громадянського суспільства, розробка і введення в дію законів, які б надійно захищали права людини. Етнодержавницький простір України не може ігнорувати особливості сучасного менталітету населення, яка полягає в тому, що надії на успішне завершення демократичних перетворень, захист свободи та прав людини пов'язуються з діяльністю держави – в першу чергу Президента, Уряду та виконавчих структур влади. Етатистські традиції радянського періоду прищеплювались всім членам суспільства, навіюючи їм ту незаперечну думку, що всі вони знаходяться під опікою держави. І тепер в Україні окремі представники держави, котрі утримуються коштами податків, а за результатами своєї діяльності є в повному сенсі нахлібниками суспільства, дозволяють собі докоряти простим людям в «утриманських настроях». Замість того щоб приборкати розгул анархії, злочинності, подолати економічну кризу, можновладці вперто ведуть лінію на посилення авторитаристської тенденції в суспільстві. Беззаконня, корупція, злочинність реально загрожують життю і свободі громадян, спонукують їх все наполегливіше вимагати порядку та сильної влади. А сильна влада, за поширеним переконанням – це сильна держава. Для переважної більшості громадян сильна держава асоціюється з сильним вождем, господарем, керманічем. Тільки він зможе примусити «поважати» закон, силу, здатний встановити належний порядок. Все це дісталось Україні у

спадщину від колоніальної залежності Росії царської, а потім радянської. Між тим етнодержавницький простір України вимагає іншого, цивілізованого підходу до вирішення цих питань. Сильну **державу** не можна ототожнювати з її свавіллям і безси́льністю її громадян. Сила держави полягає в здатності захищати інтереси свого населення, всіх етносів (націй), котрі знаходяться під її юрисдикцією, примусити чиновників в центрі та місцеву владу суворо дотримуватись закону. Етнодержавницький простір України надає можливість, поштовх до вивчення (дослідження) як етнічної, так і державницької теорії, зокрема до з'ясування змісту національного питання в Україні, які обіймають такі складові: 1) суверенізацію особистості, втілення в життя національних прав людини; 2) політико-правове забезпечення розвитку української нації; 3) забезпечення колективних прав національних меншин. Етнодержавницький простір України відкриває широку перспективу, де всі етнічні спільноти будуть жити в мирі, злагоді, толерантно, всебічно сприятимуть утвердженню державності як невід'ємної передумови забезпечення багатокультурності. Права національних меншин дедалі більше розглядаються на рівні забезпечення (компенсації) прав на рівні передусім національних товариств, національно-культурних автономій, діяльності національно-культурних центрів. Цей рівень дозволяє компенсувати права національностей як спільноти, знову є таки на основі прав людини, в тому числі національних прав. Питання може бути поставлене інакше: національні переживання, національні інтереси, національні сподівання, а не просто права людини неможливі без врахування колективних прав як прав представників певної етнічної спільноти. З іншого ж боку, виникає гостра потреба посилення національної, етнічної консолідації для захисту вже не тільки колективних, скільки прав політичних, юридичних, економічних на рівні індивіду, його духовно-морального становища, за-

безпеченні пріоритетного розвитку соціально-економічних та культурних умов життєдіяльності людей. Самовизначення – це постійний рух вперед, помножений на національний патріотизм, високу національну свідомість, відповідальність за долю країни. Це – подолання стану, коли фактично у частини населення **відсутнє** самоусвідомлення себе особистостями, що творять історію, часткою етносу, включеною в етнополітичний процес, громадянином держави, що твердо стала на шлях свого самостійного, по-справжньому державницького побуту. «Потрібен національний патріотизм, – слушно пише з цього приводу П. Толочко, – як глибока повага до власних етнічних коренів, до звитязних і драматичних діянь пращурів, до отчих могил. Бути патріотом України – значить любити її в славі і в біді, причому не з прекрасного далека, а тут, на рідній землі»¹⁵. У західній літературі розроблено чотири основні підходи відносин між нацією та етнічністю, з одного боку, та державою і територією, з іншого (К.К. Джордано, У. Альтерматт та ін.¹⁶): 1) інтеграційна або асиміляційна модель, яка втілилась, передусім, у США у контексті втілення в життя концепції «плавильного тигля»; 2) модель черезполосиці. Вона також пов'язана з масовою міграцією в Європу різних народностей, а сама Європа поступово перетворилась у своєрідну полікультурну лабораторію сучасності, де існувало сегреговане співіснування жителів міст; 3) модель – автономія співвідноситься з наслідками другої світової війни як реакція на культурне панування столиць у вигляді руху за автономію, культурну та політичну самостійність. Її постулати – культурна автономія, більш широке представництво у центральному уряді та економічні заходи щодо підтримки периферійних регіонів. Тут, як бачимо, територіальність відіграє значно більшу роль, ніж в імміграційній моделі та моделі черезполосиці; 4) модель розподілу пов'язана з розпадом СРСР та утворенням нових незалежних держав. При цьому мобілізація

етнонаціональних почуттів народу пов'язувалась з державно-територіальними кордонами, які не співпадали з кордонами етнічними, мовними та культурними¹⁷. В цьому ряді виділимо автономію як досить таки ефективний інститут врегулювання етнонаціональних проблем та забезпечення прав особи. Для України характерною є територіальна автономія, при якій етнічність виведена із системи державоутворюючих компонентів. Що ж до такого варіанта самовизначення, як автономії культурно-національної чи екстериторіальної, як правило, все це рівень місцевого самоуправління, який враховує етнокультурний та регіональний чинник і є своєрідною етнічною самоорганізацією етніїв (національних меншин). Завдання етнонаціональної політики, на наш погляд, полягає у виборі оптимальної тактики розв'язання питань, що постають унаслідок взаємодії та зіткнення інтересів етногруп та держави, пошуку балансу між інтересами титульного етносу, російської етнічної громади, решти етнічних груп та кримських татар, що претендують на приналежність до корінного народу. І тут спостерігається такий взаємозв'язок: захист національно-державних інтересів з позиції титульного етносу, всього українського народу, з одного боку, застереження як прав більшості, так і прав меншин у питаннях політичних та громадянських норм, з іншого. І навпаки, для України вартісною була б модель етнодержавотворення в умовах мажоритарної демократії (США, Велика Британія, Австралія та ін.), яку, напевно, варто наслідувати. Адже держава в цій моделі не регламентує і не втручається в етнічні відносини, але сприяє національному будівництву, зокрема запроваджує для всіх громадян спільну мову, патріотизм, національні інститути тощо. Держава створює умови для асиміляції, але дозволяє етнічним групам зберегти або позбутися своєї субкультури, жити окремо або змішуватися з іншими. Першоосновою суспільства тут є особа. її заслуги, здібності, досягнення пріоритетних прав людини¹⁸. При-

наймні, важливо здійснювати політику етнокультурного плюралізму із рівними правами та обов'язками для всіх національностей, впроваджувати «правила гри», однаково обов'язкові для всіх учасників етнополітичного процесу. Можливими варіантами «етнічної регуляції» або самокорекції в Україні є: 1) так зване «культурне оживлення» (відродження) – для невеликих етнічних груп, які вимагають свободи, розвитку культурних, соціальних, релігійних інститутів, посилення їх етнічної ідентифікації, відродження рідної мови (молдавани, євреї); 2) «політичний автономізм» – з метою розширення спектра можливостей, самоорганізації серед меншини, яка за рівнем політичної (ідеологічної) організації мала пріоритетні позиції у соціалістичній Україні (російськомовна еліта); 3) «територіальний самодетермінізм», можливий серед добре організованої, згуртованої національною ідеєю етнічної групи (українці), що живе компактно і складає стійку популяцію у державі; 4) сепаратизм, що може виявитися в середовищі етнічно компактного проживання населення, незадоволеного своїм статусом в унітарній чи федеративній державі (кримські татари); 5) іредентизм – можливий розвиток подій у прикордонних областях держави, що зводиться до спроби об'єднатися з якоюсь іншою державною структурою у вигляді або автономного регіону, або адміністративного союзу¹⁹. Чинниками, здатними нейтралізувати розвиток подій у небажаному напрямі, є, на наш погляд, підтримка культурного розвитку національних меншин, забезпечення їхньої спільної участі в органах влади, єдині для всіх етносів символи держави, прийняті для представників різних національностей, зміцнення відносин з державами, з якими певні національні меншини є спорідненими. І безумовне використання позитивного міжнародного досвіду, попередження і мінімізації етнічних конфліктів. Підведемо деякі підсумки. Національно-культурна (етнокультурна) самоорганізація в Україні відзначатиметься, напевно, різно-

манітністю форм, а відтак, зв'язків і взаємодії з органами державної влади і місцевого самоврядування, а саме: а) національно-культурні та культурно-просвітницькі товариства, земляцтва, які дбатимуть про інтереси переважно своїх членів. Їх буде влаштовувати участь у роботі консультативно-дорадчих органів при регіональних органах державної влади і місцевого самоврядування; б) багаторівневі обласні (регіональні) і всеукраїнські національні об'єднання, які виступатимуть від імені певної спільноти в цілому, тобто національно-культурні автономії. Вони будуть ставити питання про участь у здійсненні владних повноважень стосовно питань етнокультурного розвитку; в) національні громадські важень стосовно питань етнокультурного розвитку: в) національні громадські об'єднання, котрі розширюватимуть діапазон своєї дії на весь спектр проблем (економічних, соціальних, культурних, демографічних, екологічних, інших), вирішення яких повинно гарантувати збереження самобутності етнічної спільноти, її виживання як такої і прогресивний розвиток. Вони балансуватимуть між національно-культурною автономією і національним союзом – національно-персональною автономією. Це найзагальніша класифікація ймовірних моделей етнічної самоорганізації. Вона, безсумнівно, матиме численні перехідні форми. Більше того, відображуючи спосіб розселення, насамперед національних меншин, нерідко національно-культурна (етнокультурна) автономія матиме змішаний характер, а саме: охоплюватиме не лише дисперсно, але й компактно проживаючі частини спільнот. Національні територіальні громади і їх комунальні об'єднання, асоціації, у які можуть об'єднуватися за національною ознакою органи місцевого самоврядування, ставатимуть колективними членами національно-культурних автономій, або будуть співробітничати на договірній основі, що сприятиме зміцненню економічного потенціалу етнічних спільнот задля вирішення проблем етносоціального роз-

витку. Участь національних громадських об'єднань у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування слід вважати конституційною. Право на самовизначення було здійснене українською нацією, усім українським народом. Громадяни України – неукраїнці, їх етнічні (національні) колективи є частиною українського народу, який виступає носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Екстериторіальна етнічна самоорганізація є одним з виявів самоорганізаційних процесів, що активно розгортаються в українському суспільстві. Маючи на меті збереження етнічної ідентичності дисперсно розселених національностей (етнічних, національних груп), реалізацію національних прав осіб в етнічного колективу екстериторіальна етнокультурна самоорганізація сприяє вибору оптимального державного устрою і адміністративно-територіального поділу України. Як показує історичний досвід, її реалізація у різних формах можлива лише в демократичному суспільстві, за умови лібералізації економічних відносин, при високому рівні активності етнічних спільнот. Прийняття демократичного Закону України «Про національні меншини в Україні», проголошення ним права меншин на національно-культурну автономію відіграло позитивну роль у гармонізації міжнаціональних відносин у перші роки незалежності України. Однак з часом його норм стає вже недостатньо для регулювання етнонаціональних процесів. Неузгодженість законодавчого процесу в цілому призвела до того, що окремі норми Закону не можуть бути реалізовані на практиці, перетворюються на декларації, що виводить у деяких випадках процес самоорганізації меншин за межі правового поля. Процесу формування нормативно-правової бази національно-культурного (етнокультурного) розвитку з кінця 80-х років властиві певна логіка і тісний **взаємозв'язок** у макро-регіональних межах, насампе-

ред, на теренах колишнього СРСР і країн Східної Європи.

Кожен новий законодавчий акт враховує попередні, прийняті в окресленому просторі. На початку XXI сторіччя в Україні є можливість, прямуючи в руслі цієї тенденції, ще раз осмисливши власний досвід років незалежності (початку XX ст. і його останнього десятиліття), створити нормативно-правову базу регулювання етнонаціональних процесів, адекватну етапу розбудови громадянського суспільства.

1. Національно-культурная автономия и образование. Историография, политика, практика. Антология. (Сост. Губогло М.). В 3-х т. – Т.2. – М. – С.159. 160.
2. Курчинский О. Культурная автономия. Введение в Закон о культурной автономии в Эстонии (Извлечения)// Національно-екльтурная автономия и образование. – Т.1. – С.65-77.
3. Надолішній П. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект (теоретико-методологічний аналіз). – К., 1999. – С.197-198.
4. Федеральный Закон «О национально-культурной автономии»// Жизнь национальностей. – 1996, – №6. – С.13.
5. Федеральный Закон «О национально-культурных объединениях граждан». Проект. – С.213-221.
6. Жаботинский В. Самоуправление национального меньшинства. – С. 172.
7. Жаботинский В. Назв. праця. – С.54.
8. Надолішній П. Назв. праця. – С.151.
9. Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншини/ Україна в сучасному світі. – К., 1990. – С.46.
10. Надолішній П. Назв. праця. – С.127.
11. Многонациональный Одесский край: образ и реальность. – М., 1997, – Т.3, – С.8-9.
12. Шкляр А. Етнос і соціум. – С.15.
13. Надолішній П. Назв.праця. – С.268.

14. Там само. – С.273.

15. Толочко П. Від буття до свідомості, чи від свідомості до буття/ Урядовий кур'єр. 1995, 7 березня

16. *Альтерматт У.* Етнонаціоналізм в Європе. – М., 2000.– С.57-58

17. Там же. – С.73

18. *Карпунов О., Мураховська О.* Поліетнічні держави. Моделі демократії. – С.742

19. *Bugajski J.* Ethnic Politics in Eastern Europe. – N.Y., 1999. – P. XII-XIXII

20. Ibid. – P.219.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Підсумовуючи, підкреслимо найсуттєвіше. Становлення та еволюція поняття «самовизначення» як у світовій, так і вітчизняній традиції є власне теоретичним відображенням необхідності розробки поняттєвого апарату, концептуальних підходів, тобто теоретико-методологічного засвоєння нової етнонаціональної, етнополітичної, етндержавницької сфер життєдіяльності. Зрештою, самовизначення – це усвідомлення свого становища, свого місця через вольовий акт, через індивідуальну чи групову волю, це – волевиявлення до вибору цілі, діяльності, пріоритетної цінності, це – здатність мобілізувати емоційні, розумові та інші ресурси для здійснення поставленої мети – самоутвердження, самопрояву та самореалізації. Людське самовизначення означається в даному разі як почуття, стан і здатність людини до реалізації своїх намірів, прагнення до вдосконалення самої себе, як процес розкриття на індивідуальному рівні всіх потенцій суспільного буття. Це – розкриття людськості, вияв специфічних особливостей характерних рис певного стану суспільного розвитку. Людське самовизначення є усталеною самореалізуючою системою з чітко визначеними процесами сприйняття потреб та інтересів як складових компонентів життєдіяльності. При підході та відповідних рефлексіях ми виходимо з того, що у межах соціально-філософської антропології вичленяються певні закономірності. які можна викласти так: – закон антропологічної орієнтації суспільства і суспільного розвитку так чи інакше втілює в собі інтереси, цінності людини, служить їй; – закон хвилеподібності суспільного життя: суспільні чинники, будучи створені людиною в ім'я розв'язання своїх проблем, відчужуються від людини, потім

знову підпорядковуються їй; – закон зростаючих масштабів «оберненості» суспільства: в міру розвитку людини та суспільства масштаби цієї «оберненості» суспільства проти людини збільшуються, а тиск суспільства на людину посилюється; – закон збереження, нерозчиненості людини у суспільстві: за будь-яких форм та масштабів підкорення людини суспільним інститутам людина не розчиняється у суспільстві, зберігає себе як тотальність, як суб'єкт; – закон нелінійності розвитку людини в суспільстві: у всесвітній історії немає односпрямованого процесу сходження та розвитку людини і цей процес включає в себе відступи, багатоманітність форм, супроводжується не лише досягненнями, а й втратами; – закон відносності розвитку свободи та творчості людини: відкидається якесь абсолютне розуміння свободи та творчості, вони сприймаються відносними величинами, пов'язаними з конкретно-історичними умовами розвитку людини та суспільства; свобода і творчість людини не в минулому і не в майбутньому, вони у кожному моменті буття людини; – закон зростання ролі людини у суспільстві, історії: полягає у зростанні антропологічного детермінізму у всесвітній історії. Зрештою, ці закономірності можна розглядати як у філософсько-антропологічному вимірі, так і в етнонаціональному та етндержавницькому вимірах, вичленяючи та систематизуючи «свої» проблеми, здійснюючи свої творчі пошуки, роблячи свій посильний внесок в їх розв'язання. Самовизначення разом з тим щільно пов'язано з життєтворчістю, з певними психологічними процесами, які проявляються в оцінках, думках, настроях, у готовності людей до певної предметно-практичної діяльності. Зрештою, соціальна, самодіяльна творчість народних мас неможлива, якщо не спрацюють психологічні механізми, притаманні як самому суб'єкту (внутрішні), так і діючі під тиском суспільної думки (зовнішні). І далі. Самовизначення як принцип у світоуявленні людей, як стимул у соціальних діях, не може функціонувати, якщо

воно не стало предметом ціннісної орієнтації. У масовій свідомості нерідко порушується міра психологізації самовизначення: із засобу оновлення суспільства, із оптимальної реалізації загальногромадянських інтересів, воно перетворюється у «самовизначення заради самовизначення». Подекуди під впливом емоцій порушується необхідна міра свободи, приймаються непродумані та нерозумні рішення. З цієї точки зору потребує спеціального вивчення механізм підтримки внутрішньо-групової солідарності прихильників самовизначення та його противників. Це заохочення до дій, що схвалюються, є бажаними для даної групи, а також – критика, осудження, зауваження, покарання за дії, які неприйнятні для даної групи. Норма і цінність групи виступають, зрештою, регуляторами внутрішньо-групових та міжгрупових відносин. Застосовується ціла система моральних санкцій, які мають максимальний та мінімальний престиж серед населення чи окремих груп. Зрештою, етнополітологія та етнодержавознавство спирається на об'єктивний процес завершення національного самовизначення, виходячи з того, що історично зрілий рівень національної самосвідомості народи прагнуть політично втілити у формі власної держави. Отже, йдеться про реальність такого явища, як національно-державне самовизначення, відродження і справжнє піднесення національної культури – української та всіх народів країни. При цьому варто виходити з того, що в певних ситуаціях особистість ставить інтереси нації, а отже, її права, незрівнянно вище від своїх власних. У свою чергу нація через систему державотворення має забезпечити життя і свободу особистості, права людини. І тут універсальними є поняття «права людини», бо не людина існує для держави, а держава для людей. Отже, тут вкрай потрібний саме діалектичний підхід. Саме ж націотворення виявляється, на наш погляд, як смисложиттєва основа української ідеї, а людина і нація виступають як ціннісна вартість національної ідеї, зокрема, в Україні,

основою державотворчих процесів в сучасну пору. Все це, на нашу думку, значно розширює етнополітичні та етнодержавознавчі обрії, робить етнонаціональну сферу суспільного розвитку більш доступною для наукового пізнання. Етнонаціональне самовизначення ми розглядаємо як інструмент етнополітичної мобілізації, звичайно, з певною її специфікою щодо конкретних суб'єктів, які до того ж діють на стадії міжсистемної трансформації, мотиваційно-політичної поведінки, пов'язаної саме з мобілізаційним типом розвитку, із свідомим прийняттям певних обмежень як етнічними, так і іншими соціальними групами тієї чи іншої країни. Варто враховувати досвід недавнього минулого, коли прагнення до індивідуальної самореалізації трансформувалося у псевдоколективістське почуття належності до «спільної Батьківщини», «єдиного народу» (радянського, зазвичай). Зараз же в умовах розпаду багатонаціональних імперій та краху тоталітарного режиму відбуваються процеси національного самоопанування, етнічної та етнополітичної суверенізації, політичного самовизначення, проявів індивідуальної свободи, що й потребує відповідних теоретичних узагальнень та висновків. І тут варто наголосити на націотворчому або націотверджуючому характері етнонаціонального самовизначення, що передбачає вироблення власних парадигм національної самоорганізації на основі глибокого аналізу та всебічного врахування етнічних вартостей, менталітету, культури, традицій, психології як «чистих» українців, так і численних етнічних груп, які проживають в Україні, історичної спадщини української нації, всього українського народу як поліетнічної політичної спільноти. Історичний підхід до індивіда як до складового елемента національної колективної спільноти вводить у теорію нації новий органічно-концептуальний аспект особистісної участі людини у створенні, розвитку та примноженні в історичному процесі націоншійних традицій та цінностей, а сама теорія нації збагачується постановкою про-

блем повсякденності, екзистенціальності, тобто ролі повсякденного спілкування та взаємодії людей у формуванні національної самосвідомості. Тобто нація постає вже не просто як продукт історії, а й історія є продуктом діяльності людей, об'єднаних у національні спільноти. Сила нації та її духу – в історичній пам'яті, сила індивіда – в його включеності у національну спільноту, у збагачення її пам'яті всіма культурними та моральними національними цінностями. Етнонаціональна політика як така, на нашу думку, й має реалізувати на практиці глибинний взаємозв'язок прав людини та прав нації, будучи найвдалішою формою розкриття цього взаємозв'язку: вона водночас має забезпечити національні права і свободи етнопільнот, з одного боку, громадян будь-якої національності – з іншого. Саме такий підхід варто використовувати при здійсненні етнонаціональної політики, долаючи існуючі суперечності та негаразди.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Римаренко
Сергій Юрійович**

ПРАВА НАЦІЇ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ:

МІЖ СЦІЛЛОЮ ТА ХАРІБДОЮ

Підписано до друку 17.11.2005. Формат 60 X 84 1/16

Папір офсетний. Гарнітура Voosman Old Style.

Друк офсетний. Ум. друк арк 4,55.

Друк. арк. 4,875. Обл.-вид. арк. 3,5.

Тираж 300 прим. Зам. №385/12 від 17.12.05.

Друк ТОВ "Гама-принт"

01004, Київ, бульв. Т. Шевченка, 4.

Видавництво "Світогляд"

02192, Київ, вул. Мировіпальська, 17.

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України ДК №1427 від 10.07.2003 р